

52545

52545/1105

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA JURIDICA ET POLITICA

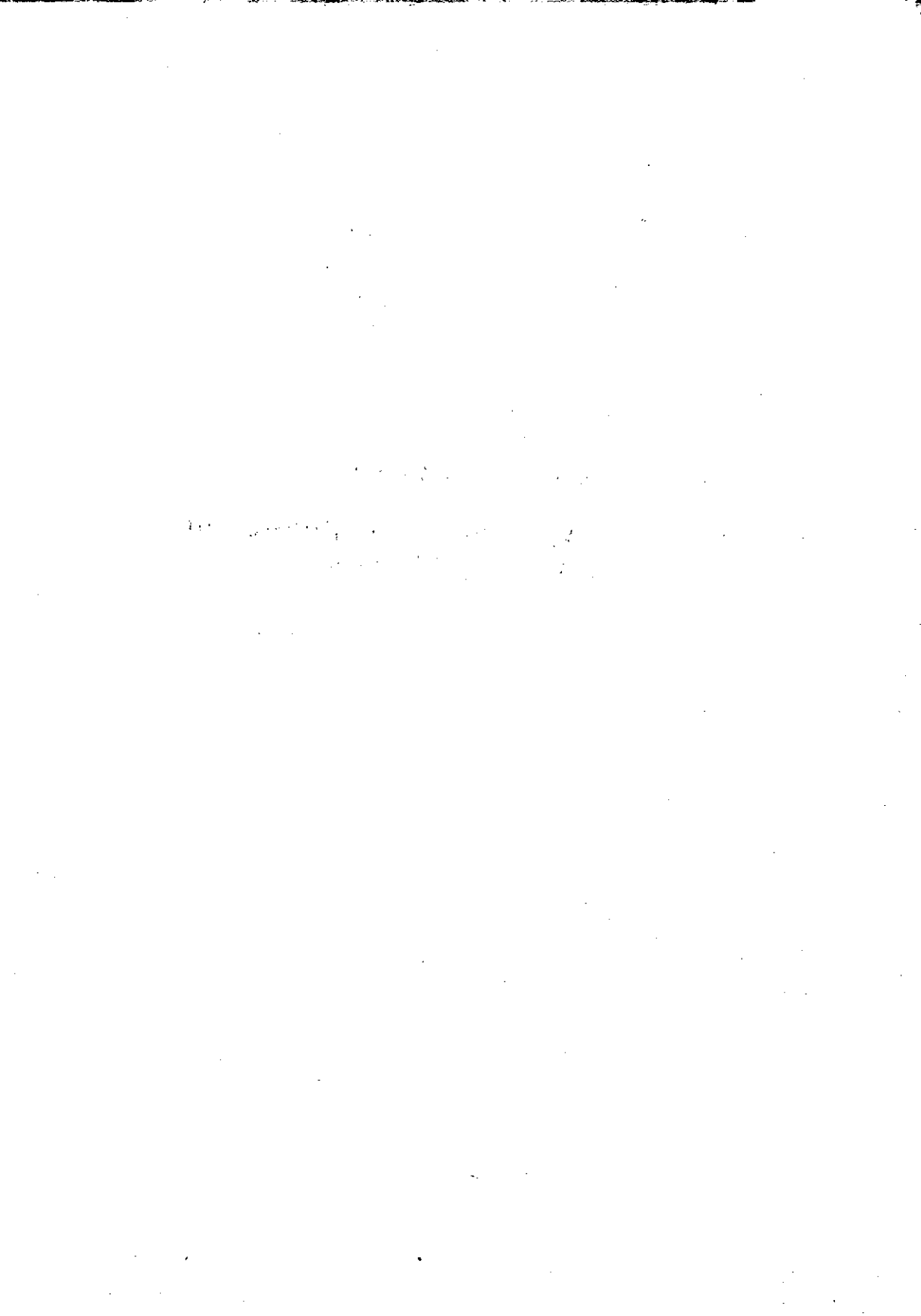
Tomus XX.
Fasciculus I.

H. 2. füzet

HORVÁTH RÓBERT

**Konek Sándor és a magyar népmozgalmi
statisztika kialakulása**

SZEGED
1973

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus XX.
Fasciculus 1.

HORVÁTH RÓBERT

**Konek Sándor és a magyar népmozgalmi
statisztika kialakulása**

SZEGED
1973

Redigunt

GYÖRGY ANTALFFY, ÖDÖN BOTH, ANTAL FONYÓ, ISTVÁN KOVÁCS,
JÁNOS MARTONYI, KÁROLY NAGY, ELEMÉR PÓLAY

Edit

*Facultas Scientiarum Politicarum et Juridicarum Universitatis Szegediensis
de Attila József nominatae*

Nota

Acta Jur. et Pol. Szeged

Szerkeszti

ANTALFFY GYÖRGY, BOTH ÖDÖN, FONYÓ ANTAL, KOVÁCS ISTVÁN,
MARTONYI JÁNOS, NAGY KÁROLY, PÓLAY ELEMÉR

Kiadja

*A Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara
(Szeged, Lenin krt. 54.)*

Kiadványunk rövidítése
Acta Jur. et Pol. Szeged

I.

A modern, vagyis kapitalista értelemben vett magyar népességi statisztika kialakulása a magyar polgári statisztikai tudomány megszületésével egyidőben következett be. Bármily különösen hangozzék is, ezt a folyamatot a magyar statisztikai tudomány tudománytörténeti vonala még mindig nem tárta teljes tisztasággal fel, — csupán annyit tudunk, hogy ebben a folyamatban kulcsszerepet játszott KONEK SÁNDOR professzor munkássága. Ez az oka annak, hogy az alábbiakban elsősorban KONEK munkásságának idevágó részével kívánunk foglalkozni.

Konek elméleti statisztikai munkásságának feltárása során már rámutatunk arra,¹ hogy ez a munkásság jelenti az átmenetet a modern, polgári értelemben vett magyar statisztikai tudomány kialakulásához és arra is utaltunk, hogy ezeken az elméleti alapokon éppen KONEK alkalmazott statisztikai munkássága s abból is éppen a demográfia területére eső munkássága váltotta tulajdonképpen valóra ezt az elméleti tudományos programot.² Ez más szóval annyit jelent, hogy a magyar polgári statisztika kialakulása szempontjából tulajdonképpen KONEK alkalmazott statisztikai munkásságának, és ezen belül is elsősorban a népességstatisztika terén kifejtett munkásságának van szemszemben nagyobb jelentősége, szemben elméleti térre eső munkásságával.

Az alábbiakban megkíséreljük KONEK népességstatisztikai tere eső munkásságának rövid elemzését megadni és egyben az e munkássággal kapcsolatos szintézist is elvégezni. Ez utóbbi alatt nemcsak KONEK munkásságának kritikai összefoglalását értjük, hanem egyben annak mind a saját korában, mind a magyar statisztikai tudomány fejlődésében elfoglalt szerepének és jelentőségének megvilágítását is, különös tekintettel a modern értelemben vett népmozgalmi statisztika kialakulására.

II.

A XIX. század közepe a magyar statisztikai tudomány fejlődésében éppen olyan fordulópontot jelent, mint a magyar szabadságharc lezajlása a magyar nemzet életében és fejlődésében. A szabadságharc elbukása ellenére ekkor tört meg először a tudományos elszigeteltségnek az a légköre, amelyet a szentszövetségi rendszer uralma jelentett Magyarországon és amellyel szemben a nemzeti tudomány kialakulásáért folytatott harcok egy újabb és szű-

¹ HORVÁTH, R.: Konek Sándor professzor (1819—1884) elméleti statisztikai munkássága és a magyar polgári statisztikai elmélet kialakulása, Acta Univ. Szegediens., Jur. et. Pol., Tom. XII., Fasc. 2., Szeged, 1965.

² Uo., 49. o.

kebb belső elzártágba kényszerítették bele tulajdonképpen a magyar statisztikai tudományt.

E fejlődési folyamatra két szintetikus jellegű tanulmányunkban, a magyar leíró statisztikai irány³ és a magyar politikai aritmetikai irány⁴ fejlődésének felvázolása kapcsán már korábban rámutattunk és noha nagy erővel kiemeltük, hogy mindkét, a fejlődés szempontjából meghaladott tudományos irányzat haladó szerepet tudott betölteni az önálló magyar statisztikai tudomány gondolatának ébrentartásával, — most ebben az összefüggésben mégis azt kell hangsúlyoznunk inkább, hogy a XIX. század ötvenes éveinek elejére ezek felett az irányzatok felett igen messze elhaladt már az európai fejlődés. Az európai fejlődésben ugyanis a haladás hordozójává egyre inkább a polgári hivatalos statisztikai szolgálatok kialakulása vált, mely utóbbiak mint az államigazgatás egy új, specializált ágai, képessé váltak arra, hogy nagytömegű és megbízható jellegű statisztikai adatot vegyenek fel, dolgozzanak fel és publikus formában közzé is tegyék azokat.

Ahogy erre máshelyütt már rámutattunk,⁵ különösen a QUETELET működése nyomán a nemzetközi élvonalba került belga statisztikai hivatal 1841-ben kialakult szervezeti formája gyakorolt nagy hatást az európai fejlődésre, noha ezt a magyar reform-nemzedék statisztikai élgárdája, elsősorban FÉNYES ELEK e mozgalmas évtized tisztán befelé irányuló erőfeszítései közben szem elől tévesztette. Így történhetett meg, hogy az 1848-ban megalakult rövid életű első magyar önálló statisztikai hivatal kezdeményezései között nem szerepelt sem az álló népszerűség, sem különösen a népmozgalom felvételére és feldolgozására irányuló erőfeszítés.⁶

Idézett KONEK tanulmányunkban kiemeltük azt, hogy a hivatalos statisztikai szolgálatok fejlődésének hatását a statisztikai elméletre KONEK ismertette elsőnek Magyarországon.⁷ A jelen tanulmány gondolatmenete szempontjából ehhez a megállapításhoz azt a további megállapítást kell kapcsolnunk azonban, hogy eltartott egy bizonyos ideig, amíg KONEK eljutott ahhoz a felismeréshez, hogy az abszolútizmus, illetve az októberi diploma korszakában a megoldás nem az önálló magyar hivatalos statisztikai szolgálat tudományos akadémiai eszközökkel való pótlásában, hanem az osztrák hivatalos statisztika magyarországi népmozgalomról összegyűjtött adatainak a hasznosításában rejlik.

Az e felismeréshez való eljutás különböző okokból bizonyos időt igényel. Szerepet játszott ebben elsősorban az, hogy az 1850-ben lezajlott osztrák népszámlálás adatait a magyarság passzív rezisztenciája folytán igen kevésbé lehetett megbízhatónak tekinteni, — vagy legalábbis a hazai közvéleménynek oly nagymértékben ez a meggyőződése alakult ki, hogy ezekre az adatokra a

³ HORVÁTH, R.: A magyar leíró statisztikai irány fejlődése, A KSH Népszerűtudományi Kutató Csoportjának és az MTA Demográfiai Bizottságának kiadványai, 13. sz., Budapest, 1966.

⁴ Ua.: A politikai aritmetika magyarországi problémái, Statisztikai Szemle, 1959., 602. és köv. o.

⁵ Ua.: A magyar hivatalos statisztikai szolgálat kialakulásának jelentőségéről, Stat. Szemle, 1958., 161. és köv. o.

⁶ Ua.: Fényes Elek, a haladó magyar statisztikus és reformer, Acta Univ. Szegediens., Jur. et. Pol., Tom. III., Fasc. 5., Szeged, 1957.

⁷ Uo., 1. alatt id. m., 23. és köv. o.

magyar statisztikai tudomány sem kívánt támaszkodni.⁸ Így merült fel az 1860-as évek elején, a Magyar Tudományos Akadémia Statisztikai Bizottmányának a kebelében egy tudományos és magánészközökkel lebonyolítandó magyar népszámlálás gondolata — annál is inkább, mert az időközben lezajlott 1857-es osztrák népszámlálás adataival szemben is fennállott — továbbra is — a nemzeti közvélemény elfogultsága.

Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy az 1850-es és 1857-es osztrák népszámlálások magyarországi anyagának tudományos elemzését és ellenőrzését a magyar statisztikai tudomány sem akkoriban, sem a későbbiek során nem végezte el s így ez a feladat ma már a jelenlegi történeti statisztikai tudományunkra hárul végképpen. Az akkori helyzet természetesen e feladat megoldását nem is tette volna lehetővé, — már csak technikai lehetőségek hiányában sem —, s hiba lenne ezért az akkori magyar statisztikai tudomány képviselőit elmarasztalnunk.

Az akkori magyar statisztikai tudománynak s elsősorban KONEK-nak éppen az az érdeme ebben a vonatkozásban, hogy az álló népességre vonatkozó adatok ilyen diszkreditáltsága mellett is fel merete használni — mintegy azok pótlására — az osztrák abszolút hatalom rendelete alapján álló polgári jellegű népmozgalmi statisztikát.

Ebben feltehetőleg szerepet játszott az a másik tény is, hogy az időközben ugyancsak QUETELET ösztönzése nyomán megindult nemzetközi statisztikai kongresszusokon az ausztriai birodalmi népmozgalmi statisztikát e korszak egyik legkitűnőbb népmozgalmi statisztikájaként értékelte a nemzetközi hivatalos statisztikai és tudományos statisztikai közvélemény.⁹

Egy további, harmadik tényező lehetett ebben a vonatkozásban FÁY ANDRÁS művének megjelenése 1854-ben, amely ha megkésve is, de közzétette azokat a félig még politikai aritmetikai jellegű, de részben már a modern polgári statisztika felé mutató népmozgalmi statisztikai adatokat hazánkról, amelyek még az 1837—1846-os évtizedben lefolyt fejlődésen alapultak.¹⁰

Talán még ennél is döntőbb szerepet játszhatott azonban KONEK népmozgalmi statisztikai kezdeményezéseinek kialakításában az a tény, hogy az osztrák hivatalos statisztikai kezdeményezéseken alapuló magyar vonatkozású népmozgalmi statisztikai adatokat Pest város tisztiorvosa Buda és Pest viszonylatában, előbb e városok egészségi viszonyairól szóló hivatalos jelentésben, majd önálló német és magyar nyelvű tanulmányokban is közzétette az 1851—55. évekre vonatkozóan.¹¹ TORMAY KÁROLY idevágó adatai Magyarország kialakuló fővárosa vonatkozásában tehát már szakszerűen használták fel a modernebb polgári népmozgalmi statisztika lehetőségeit, de e felhasználásnak legnagyobb korlátját éppen az jelentette, hogy sem a többi várossal, sem különösen az egész országra vonatkozó összefoglaló adatokkal nem volt lehetőség azokat szakszerűen összehasonlítani.¹² Részben ez lehet a ma-

⁸ BOKOR, G.: A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete, Orsz. M. Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1896.

⁹ HORVÁTH, I. alatt id. m., 33. o.

¹⁰ FÁY, A.: Adatok Magyarország bővebb megismertetésére, Pest, 1854.

¹¹ TORMAY, C.: Medizinische Topographie der Stadt Pest, mit besonderer Beziehung auf die meteorologisch-sanitätischen Verhältnisse des Jahres, Pest, 1853., — és ua.: A népesség mozgalmának kimutatása Buda-Pesten 1854- és 55-ben, Pest, 1857.

¹² Ua., a 11. alatt másodiknak említett magyar nyelvű munka, Előszó.

gyarázata annak is, hogy TORMAY idevágó munkássága eddigi statisztikai irodalmunkban még annyi figyelemben sem részesült, mint később KONEKÉ, — egészen az újabbi időkig leszámítva.¹³

III.

TORMAY és KONEK modern polgári népmozgalmi statisztikai kezdeményezéseit — mint említettük — az ausztriai birodalmi hivatalos statisztikai tevékenységnek Magyarországra való kiterjesztése tette lehetővé az abszolút kormányzat idevágó intézkedései következtében. Az abszolút kormány ugyanis 1850-ben elrendelte, hogy a „Magyar Korona tartományaiban” az összes hitfelekezetek lelkészei kötelesek anyakönyvi kivonatokat készíteni és vezetni, „ugyanolyan rovatokkal, kimutatásokkal és pontossággal”, mint ahogy ez már korábban az ún. örökös tartományokban bevezetésre került.¹⁴

A munka ezen az alapon — úgy tűnik — csak késve indult meg, miután az idevágó adatokat csak az 1852. évtől kezdve tették közzé, mégpedig két részletben: az 1852—54. évi adatokat 1859-ben, az 1855—57. évi adatokat pedig 1861-ben. Az 1858. évi adatokat CZÖRNIG bécsi professzor leíró statisztikai jellegű kézikönyve közölte a hivatalos források felhasználása alapján.¹⁵ E források felhasználása tette lehetővé, hogy KONEK 1862-ben első úttörő jelentőségű tanulmányát „A magyar birodalom népesedési mozgalmi” címmel a Magyar Tudományos Akadémia által kiadott Statisztikai Közlemények című sorozatban megjelentesse.

A népmozgalmi adatok közzététele a későbbiek folyamán azonban egyre kevésbé történt meg és így a helyzet ebben a vonatkozásban nem hogy javult volna, de még inkább romlott. KONEK ennek ellenére olyan nagy jelentőséget tulajdonított ennek a problémának, hogy midőn 1868 elején sikerült neki 1864—65-re vonatkozóan a Magyar Korona országaira vonatkozó hivatalos népmozgalmi adatokat megszereznie — nyilvánvalóan hasonló alapon, mint korábban CZÖRNIG professzornak —,¹⁶ akkor ezen adatok feldolgozását és a korábban publikált idevágó országos adatokkal való összehasonlítását akadémiai székfoglaló értekezése témájául választotta.

E második népmozgalmi statisztikai tanulmányában egyben a korábbi adatsort is kiegészítette egy évvel, az 1859. évi adatokkal, — feltehetőleg ugyancsak CZÖRNIG munkássága alapján. Ahogy KONEK megállapítja, az 1860-as októberi diplomával bekövetkezett politikai átalakulás folytán a Magyar Korona tartományaiban — kivéve a katonai határörvidéket — beszüntették a népmozgalmi adatok felvételét és csak a Magyar Királyi Udvari Kancellária sürgetésére vették fel újra ezeket az adatokat az 1864—65. évekre.¹⁷

¹³ B. LUKÁCS, Á.: Az 1831—32. évi magyarországi kolerajárvány néhány jellegzetessége, Klny. az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményeiből, 1966., 71. és köv. o.

¹⁴ KONEK, S.: A magyar birodalom népesedési mozgalmi, Klny. a Statisztikai Közlemények, III. köt., 1. füzetből, Pest. 1862., 2. o., — e dolgozat továbbiakban: KONEK I.

¹⁵ Uo., 3. o.

¹⁶ KONEK, S.: A magyar korona országainak legújabb népesedési mozgalmi, Értekezések a Törvénytudományi Osztály Köréből, MTA, IV. sz., Pest, 1968., — a továbbiakban: KONEK II.

¹⁷ Uo., 6. és köv. o.

Hasonlóan politikai okokból állott le másodszor is a népmozgalmi adatok felvétele 1866-ban, a kiegyezési tárgyalások megindulásával, ahogy ezt KONEK már ebben a második tanulmányában is jelezte.¹⁸ Utalt itt KONEK arra is, hogy az 1867-ben megalakult Országos Statisztikai Tanács azt javasolta a megalakult magyar minisztériumnak 1867. decemberében, hogy a népmozgalmi adatokat az 1866—67. évekre pótlólag gyűjtse be.

A probléma ennek ellenére ismét kikerült a figyelem előteréből és csak 1876-ban került sor újabb, részletesebb népmozgalmi statisztika összeállítására, ahogy ezt KONEK idevágó harmadik tanulmánya — mely 1880-ban jelent meg¹⁹ — rögzítette. Ez vezette KONEK-et abban az erőfeszítésében, hogy az 1867—76-os korszakra vonatkozó főbb népmozgalmi adatokat ebben a harmadik tanulmányában közzétegye és elemezze, sőt azzal is megpróbálkozzék, hogy az 1867-es új közigazgatási szervezetnek megfelelően azokat törvényhatóságokénti területi tagolásban is feldolgozza. Ez utóbbi törekvésével KONEK egyben már a polgári népmozgalmi statisztikával szemben támasztható új követelményeknek is eleget igyekezett tenni.

E harmadik KONEK-féle tanulmányból — érdekes módon — kiderül az is, hogy eleinte az akkori statisztikai körök is a közegészségügyi törvény megalkotásától várták egy bizonyos mértékben azt, hogy részletesebb és korszerűbb népmozgalmi statisztikai felvételeket tesz lehetővé. Ezek a remények azonban a létrehozott 1876. évi 14. tc. megvalósulásával nem teljesedtek be és így végül is az 1867-es magyar Országos Statisztikai Hivatalra hárult ez a feladat.²⁰ Az 1876. évtől ez utóbbi szerv részéről megindított részletesebb és folyamatosabb jellegű népmozgalmi statisztikai adatgyűjtések szolgáltatták KONEK-nek az utolsó alkalmat ahhoz, hogy az 1877—79-es évekre Magyarország népmozgalmát még egyszer és utoljára a Magyar Tudományos Akadémia előtt elemezze, illetve azt 1882-ben közzétegye.²¹

IV.

A KONEK által kifejtett és a népmozgalmi statisztikai területre eső munkásság genezisének ezen vázlatos bemutatása már utal arra, hogy az általa feldolgozott anyag homogenitása meglehetősen gyenge lábakon áll, — valamint arra is, hogy ennek következtében ennek az anyagnak forrásként való felhasználása számos technikai és elméleti problémát vet fel.

Az időbeli keletkezés fentebbi folyamatára való utalással egyben már az anyag nagyobb időbeli hézagaira is hivatkoztunk. Ezek a népmozgalmi adatok azonban ténylegesen még ennél az első vázlatosan mutatkozó folytonossági hiánynál is nagyobb hézagokat mutatnak fel amiatt, hogy a házasságkötések, születések és halálozások szerint csoportosított anyag részletesebb adatai sem mindig ölelik fel a megadott idősorokat, hanem csak rendszerint rövidebb pe-

¹⁸ Uo., 7. o.

¹⁹ KONEK, S.: Magyarország és egyes törvényhatóságainak népesedési mozgalma, Értekezések a Társadalmi Tudományok Köréből, MTA, VI. köt., I. füzet, Budapest, 1880., — a továbbiakban: KONEK III.

²⁰ Uo., 3. o.

²¹ KONEK, S.: Magyarország és egyes törvényhatóságainak népmozgalma 1877—79., Értekezések a Társadalmi Tudományok köréből, MTA, VII. köt., 3. füz., Budapest, 1882., — a továbbiakban: KONEK IV.

riódusokat. Ezek a problémák néha a területi különbségekből is táplálkoztak, ami már átvezet az itt érintendő következő kérdéshez.

Hasonlóan problémákat vetett fel ugyanis az adatok területi tagolása is. Az abszolút korszakban, valamint az októberi diploma korszakától a kiegyezésig terjedő időszakban már az is óriási eredménynek tűnt, hogy az ún. magyar birodalomra vonatkozó adatokat sikerült az egész ausztriai birodalom adataitól szétválasztani. Területi összehasonlításokra KONEK idevágó két első tanulmányában tehát elsősorban olyan értelemben nyílt lehetőség, hogy a Magyar Korona tartományainak összefoglaló adatait a birodalom nem magyar tartományainak összefoglaló adataival, illetve az egész ausztriai birodalom összefoglaló adataival lehetett összehasonlítani. Magyar birodalom alatt ebben az időben Magyarország, Horvát- és Szlavonország, Erdély, valamint az ún. katonai határőrvidék területe volt értendő.²² Az abszolút korszak elején azonban még az is komplikálta a területi kérdést, hogy a temesi bántság területe ezidőben olvadt bele a szorosabb értelemben vett Magyarország területébe. KONEK erre a körülményre figyelemmel volt és a temesi bántság adatait visszafelé menően is a szorosabb értelemben vett Magyarország adatainál vette figyelembe.²³ Ugyancsak korrigálta KONEK azt a másik kisebb technikai nehézséget is, hogy csak 1855-ben tértek át a naptári évek szerinti népmozgalmi kimutatásokra. Emiatt az ezt megelőző időszak adatai még „a közigazgatási évek” szerinti kimutatásokon alapultak, vagyis a november elejétől október végéig bezárólag terjedő időszakokon.²⁴ Ez utóbbi kérdés visszautal tehát az időbeni homogenitás problémájára.

Az abszolutizmus alatti részletesebb magyar területi beosztásra vonatkozó némi támpontul KONEK megadta az ausztriai hivatalos statisztika adatai alapján az 1857-iki népszámlálás alatt érvényben volt magyarországi területi beosztást, illetve az álló népesség ennek megfelelő adatait is.²⁵ Ebből kiderült, hogy a szűkebb értelemben vett Magyarország 5 kerületre — a dunántúli, dunáninneni, tiszántúli, tiszáninneni, és szabad kerületekre (Jász-Kun és Hajdú kerületekre) — oszlott, valamint az ún. Partiumból visszakapcsolt részekre. Erre a részletesebb területi beosztásra vonatkozólag azonban nem sikerült a népmozgalom adatait KONEK-nek kivetíteni sem első, sem második tanulmányában. Az ún. törvényhatóságokénti népmozgalmi adatok tehát csak a kiegyezés utáni időszakra vonatkozólag állanak rendelkezésre, — amelyet KONEK időrendben harmadik és negyedik tanulmánya tartalmaz. Az 1867. előtti adatoknál a Magyar Korona országain belül KONEK-nek területi alapon tehát legfeljebb csak a szűkebb értelemben vett Magyarországot volt lehetősége összehasonlítani Erdellyel, Horvát- és Szlavonországgal és a katonai határőrvidékkel.

A KONEK által átfogott időszak adatainak homogenitása — mint említettük — tartalmi szempontból sem áll fenn mindenütt, — eltekintve az említett időbeli hézagok és területi összehasonlítások problémájától sem. Abban mind a négy tanulmányban egységesen járt el a szerző, hogy a házasságkötésekből kiindulva, sorrendben a születések, majd végül a halálozás elemzését vette sorra.

Már teljesen esetleges azonban az álló népességgel való összehasonlítások megejtése és különösen az említett össznépmozgalmi jelenségek és az álló né-

²² KONEK I., 4. o.

²³ Uo., 8. és köv. o.

²⁴ Uo., 6. o. * alatt lábjegyzetben.

²⁵ Uo., 76. o., „Függelék”.

pesség összevetése a természetes szaporodás feltárása céljából. Ez a problematika inkább csak az első 1862-es dolgozatban szerepel²⁶ és a második, 1868-as dolgozattól már teljes egészében hiányzik. Visszatér ismét egy fokkal már modernebb problematikával és jóval részletesebben a harmadik, 1880-as dolgozatban, ahol a természetes szaporodás arányszámának kimutatására is sor kerül, nemcsak országos viszonylatban, de törvényhatóságok szerint is,²⁷ hogy azután ismét új problematikával jelentkeztek a negyedik, 1882-es tanulmányban.

Itt ugyanis KONEK az egyes népmozgalmi jelenségek tárgyalásánál a 65 vármegyét négy területi főcsoport szerint összevontan csoportosítja, majd a természetes szaporodás vizsgálatánál az előző harmadik dolgozatban követett módszer szerint utolsó helyen, de már szerkezetileg is teljesen különválasztva „népmozgalmi mérleg” címmel tárgyalja. Másszóval a korábbi általa alkalmazott terminológiának megfelelően a 65 megye összesített adatait a 25 városi törvényhatóság összesített adataival veti össze, előbb csak a vizsgált 3 esztendőre, 1877—1879-re, majd visszaszámítva azt egészen 1870-ig. Végül összeveti azokat az 1880-as népszámlálás álló népességi adataival is és így 11 évre képes megadni az évi átlagos növekedést.²⁸

Az egyes népmozgalmi jelenségek érdemi vizsgálata már híven tükrözi KONEK-nál a polgári problematikát, annak is főleg az ekkor kialakuló ún. „tisztá demográfiai” koncepcióját. Ezalatt az értendő, hogy KONEK a demográfiai, közelebről népmozgalmi jelenségeket általában mint tisztán népességi jelenségeket fogja fel, melyek kapcsolatát elméletileg ugyan a gazdasági élettel, valamint az állami és társadalmi élettel a mai tudományos felfogásnál jóval közvetlenebbnek tekinti, mégis e kapcsolatokat alig vizsgálja. Elméleti felfogásban tehát még közelebb áll tulajdonképpen a leíró statisztikai irány államtudományi beállítottságához, noha abból fokozatosan maga KONEK is ki-
nőtt. A népességi jelenségek egymással és a tágabb értelemben vett gazdasági és társadalmi jelenségekkel való kapcsolatát — úgy tűnik — mégis elsősorban mellőzte talán azért, mert a polgári népességstatisztika módszertana — úgy ahogy az a vizsgált évtizedekben kialakult — erre nem nyújtott még semmiféle újabb módszert, vagy módszertani lehetőséget.

Jellegzetes ebből a szempontból az az idézet, amelyet KONEK WILHELM SCHULZ-tól mottóként első dolgozata elé tűzött: „A nép az államnak élő, teremtő tartalma. A népesség egységes, de mégis sokágú folyam gyanánt... folytonos keletkezés és enyészet közt ömlik szét a föld egyes országain. És úgy, amint ezen élő folyam... árad vagy apad, azonképpen változnak az államoknak politikai viszonyai, változik azoknak állása és hatalma.”²⁹ E felfogás kapcsolata a leíró statisztikai iránnyal, sőt az egészen primitív merkantilista népességi elképzelésekkel is, egészen kézenfekvő. E felfogás keresztülvitelekör azonban KONEK arra kényszerül, hogy a házasságkötések számát a gabonaárakkal szeriálja, ahogy ez visszatér az első,³⁰ majd a második dolgozatban,³¹ de már a továbbiakban csak bizonyos minőségi közgazdasági megfontolások merülnek fel ebben a vonatkozásban. Hasonló a helyzet általában a házassulók

²⁶ Uo., 5. o.

²⁷ KONEK III., 38. és köv. o.

²⁸ KONEK IV., 84. és köv. o.

²⁹ KONEK I., 1. o.

³⁰ Uo., 6. és köv. o.

³¹ KONEK II., 21. és köv. o.

kormegoszlásának a vizsgálata során, ahol KONEK elsősorban hasonló minőségi jellegű közgazdasági megfontolásokra támaszkodik.³²

A társadalmi vonatkozások vizsgálatát KONEK részben közvetlen, részben közvetett ismérvek alapján próbálja felváltva megragadni. Az előbbire példa lehet a házasságkötések gyakoriságának a vizsgálata vallásfelekezet szerint, avagy a törvényes és törvénytelen születések kimutatása, amelyek általában megtalálhatók mindegyik dolgozatában, avagy a halálokok vizsgálata között különösen az erőszakos halálmek és az öngyilkosságok statisztikája, amellyel első két dolgozatában foglalkozott behatóbban.³³ Közvetett minőségi jellegű utalásokat s elszórt megjegyzéseket a társadalmi problémák letűkröződésére vonatkozóan minden dolgozatában találunk, mint pl.: a gyors, a kevésbé gyors népességi reprodukcióval járó fogyasztásra való utalás³⁴ és más hasonlók.

V.

Ahogy már az eddigiekből is fény derül rá, KONEK tiszta demográfiaihoz közeledő elméleti felfogása és a népességi statisztika akkori módszertani fejlettsége messzemenően meghatározta azokat a statisztikai módszereket, amelyeket KONEK ezekben a vizsgált dolgozataiban az általa átfogott időszakokra vonatkozóan alkalmazott. E módszerekben azonban kétségtelenül bizonyos fejlődés mutatkozik, amelyek világosan utalnak arra, hogy KONEK munkássága elsősorban éppen ezeken keresztül közeledett tartalmában is a polgári népmozgalmi statisztika korabeli modern módszereihez. Ez a hivatkozott fejlődés azonban nem teljesen egyenletes, kisebb-nagyobb egyenetlenségek mutatkoznak abban az egyes vizsgált népmozgalmi jelenségek: a házasságkötések, születések, halálozások, illetve a természetes szaporodás konkrét megközelítése szerint.

Ami a házasságkötések problematikáját illeti, talán ennek szentelt KONEK a legtöbb teret mind a négy szóbanforgó dolgozatában. Ez összefügg részben azzal az álláspontjával, hogy felfogása szerint a házasságkötések száma, illetve gyakorisága, kor és családi állapot szerinti megoszlása és különösen az év egyes hónapjain belüli eloszlása, messzemenően meghatározza a születések alakulását. Ezért is tárgyalja mindig ezt a problémakört első helyen. E kérdésben egyébként VILLERMÉ-vel éles polémiát is folytatott és úgy vélte, hogy e két jelenség kapcsolatának hiánya, melyet VILLERMÉ ezidőben Franciaországban konstatált, nálunk nem figyelhető meg. Ellenkezőleg, véleménye szerint a házasságkötések szerepe döntő a születések alakulása szempontjából.³⁵

A házasságkötések abszolút számának megadása mellett házasságkötési arányszámokat is számít mindenütt. Ezek első dolgozatában még, akár csak a másodikban és harmadikban, a korábbi — főleg a politikai aritmetikusok által

³² KONEK I., 9. és köv. o., — KONEK II., 10. és köv. o., — KONEK III., 10. és köv. o. és KONEK IV., 29. és köv. o.

³³ A házasságkötési gyakoriságra vonatkozólag vallásfelekezet szerint lásd: KONEK I., 30. és köv. o., KONEK II., 24. és köv. o. KONEK III., 15. és köv. o. és KONEK IV., 34. és köv. o. A törvényes és törvénytelen születésekre nézve lásd: KONEK I., 38. és köv. o., KONEK II., 29. és köv. o. KONEK III., 22. és köv. o. és KONEK IV., 55. és köv. o. — Az erőszakos halálmekre és öngyilkosságokra nézve lásd: KONEK I., 72. és köv. o., KONEK II., 49. és köv. o.

³⁴ KONEK III., 44. o., KONEK IV., 85. és köv. o.

³⁵ KONEK I., 44. és köv. o.

használt — fordított arányszámok, melyek megadják, hogy hány lakosra esik egy házasságkötés. Elsősorban ezt az arányszámot variálja mind a négy dolgozatában a korábban említett területi tagolásban is.

Egyedül a negyedik dolgozatban jelenik meg először európai nemzetközi összehasonlításban a ma használatos egyenes arányszám, méghozzá ezrelékben, egész Magyarországra kiszámítva az 1865—76. közötti 12 évi időszak átlagaként 10,5%-os értékben.³⁶ A többi európai országra vonatkozó adat, mellyel KONEK e magyar adatot összehasonlítja, BODIO egy 1878-as dolgozatából van átvéve.³⁷

Megadja KONEK rendszerint a házasságkötések abszolút száma alapján azok növekedését vagy fogyását is, többnyire az előző évhez viszonyítva százalékosan. Igen nagy gondot fordít továbbá a házasulók korcsoportok szerinti megoszlásának, illetve a vőlegények és menyasszonyok életkor szerinti vizsgálatának tanulmányozására mindegyik dolgozatában. Itt általában nem egyenlő korcsoportokat használ — a nőknél 20 éven alul, 20—24, 24—30, 30—40, 40—50 és 50 éven felüli csoportokat képez, amelyeket mind abszolút számban, mind százalékos viszonzyszámban közölt. A férfiaknál általában az első csoport a 24 év alattiakat, az utolsó pedig a 60 éven felülieket foglalja össze. Van arra is eset, hogy a házasulók kor szerinti összefüggését nem adja meg abszolút számban, csupán viszonzyszámban.³⁸

Első dolgozatában KONEK még nagy figyelemmel volt a házasulók kor megoszlásánál a szélső értékekre is és külön kimutatta a legfiatalabb és legkorosabb vőlegények, illetve menyasszonyok felső, illetve alsó korhatárait és ezek kombinációit is.³⁹ Ez a vizsgálódás, mely még az első dolgozatban a házasulók kor megoszlásának vizsgálatát vezette be, a későbbi tanulmányokban már elmaradt, illetve teljes egészében a korcsoport-átlagok vizsgálatára épült fel. Ugyancsak nagy figyelmet szentel KONEK a házasságkötések vizsgálatánál a családi állapot szerinti kombinatív vizsgálatnak. Az évi átlagokon alapuló abszolút számok mellett itt is mindenütt megadta az egyes kombinációs csoportok százalékos arányszámait, sőt néhol — ennek alapján — azok százalékos növekedését vagy fogyását is. Tekintettel a magyar házasulók kor megoszlásában megmutatkozó fiatal korcsoportok nagyobb százalékos arányára, a családi állapot szerinti vizsgálatnál első dolgozatában KONEK Magyarországon még jobb ún. „házasodási valószínűséget” állapított meg, mint az ausztriai birodalom többi részeiben.⁴⁰ A házasságkötéseket több ízben vallásfelekezeti szerint is vizsgálta, sőt utolsó két dolgozatában megtaláljuk az új magyar hivatalos statisztikai szolgálat kezdeményezése alapján a házasulók közötti rokonsági viszony vizsgálatát is.⁴¹ A házasságok fennállásának években kifejezett időtartamát a környező országokkal való összehasonlításban csupán az első dolgozat tartalmazza,⁴² nagy szerephez jut viszont — mint már említettük — mindegyik tanulmányban a házasságok havonkénti eloszlása, melyet hol sommásabban, hol egész részletesen tárgyal szerzőnk, különösen az első és az időrendben utolsó tanulmányban.⁴³ Az utolsó dolgozat problematikája a házasságkötések

³⁶ KONEK IV., 23. o.

³⁷ Uo., — „Popolazione, Movimento dello stato civile” címmel.

³⁸ KONEK III., 13. o.

³⁹ KONEK I., 16. és köv. o.

⁴⁰ Uo., 28. o.

⁴¹ KONEK III., 17. és köv. o., KONEK IV., 39. és köv. o.

⁴² KONEK I., 29. o.

⁴³ Uo., 23. és köv. o., KONEK IV., 43. és köv. o.

vonatkozásában annyiban is bővült, hogy KONEK — ugyancsak a magyar hivatalos statisztikai szolgálat kezdeményezésére — felvette a házasságok megszűnésének főbb adatait is aszerinti kimutatásban, hogy halál, illetve válás folytán hány házasság szűnt meg és e két ismérvet a vallás szerinti megoszlással is kombinálta.⁴⁴

VI.

A születések vizsgálatánál KONEK első dolgozatában az abszolút számok mellett még szintén a fordított arányszámokból indult ki, — a SÜSSMILCH által meghonosított tradícióknak megfelelően.⁴⁵ Ettől az arányszámtól csak utolsó dolgozatában tért el az egyenes arányszám javára, de itt sem 1000, hanem 100 lakosra számítva, vagyis százalékban adta meg 12 évi átlagban a magyar születési arányszámot nemzetközi összehasonlítás céljából.⁴⁶ Ugyanezt a százalékos születési arányszámot használta a területi részletezéseknél az országon belül képzett négy főcsoportra vonatkozóan is, valamint a 65 megyei és a 25 városi törvényhatóság szembeállításánál is.⁴⁷ Ezzel párhuzamosan azonban még mindig használta a régi, fordított arányszámokat is az utolsó dolgozat országos belüli területi elemzéseiben.

A születések statisztikája KONEK-nél kiterjed általában a törvényes és törvénytelen születések vizsgálatára, — mely utóbbiakhoz egyes dolgozataiban messzemenő társadalomerkölcsi fejtegetéseket is csatolt. Megadja mindig a születéseket nem szerinti és havi megoszlásban, valamint kitér a többes születések statisztikájára, továbbá a halvaszületésekre is.

Ez utóbbiakkal kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy az utolsó két dolgozatban akármilyen sommásan, — de már adatszerűleg is feljegyzésre került a koraszülések egy százalékos adata is, majd ezt követően az utolsó dolgozatban az abszolút számok is.⁴⁸ KONEK ennek kapcsán nagy örömmel üdvözölte a magyar hivatalos statisztikai szolgálat azon nemzetközi viszonylatban is figyelemreméltó újítását, hogy ezt a problémát is megfigyelési körébe vonta. Harmadik dolgozatában még az idevágó hivatalos számszerű adatot kétkedéssel fogadta,⁴⁹ az utolsóban azonban már elfogadhatónak tartotta ezt az eredményt.⁵⁰

A törvénytelen születésekkel kapcsolatban KONEK különféle társadalompolitikai következtetésekbe bocsátkozott, miután a magyar viszonylatban emelkedő arányszám, annak ellenére, hogy nálunk világvárosi problémák nem akadtak, szerinte mégiscsak a szociális bajok „egyik hőmérője”-nek tekintendő.⁵¹ Első tanulmányában még ugyan megkockáztatta azt a véleményt, hogy nagyvárosaink kisebb száma és nagysága, valamint a fiatal korban kötött házasságok túlnyomó aránya folytán Magyarország kedvezőbb helyzetben van a külföldnél, de az állandóan növekvő arányszámok csakhamar eloszlatták ezt az illúzióját. Második dolgozatában elvetette azt a közkeletű véleményt, mintha

⁴⁴ KONEK IV., 42. és köv. o.

⁴⁵ SÜSSMILCH, J. P.: Die göttliche Ordnung, stb., 3. kiad., Berlin, 1765. (a 2. kiad. utánnomása), 65. és köv. o., 118. és köv. o. és 218. és köv. o.

⁴⁶ KONEK IV., 47. o.

⁴⁷ Uo., 49. és köv. o.

⁴⁸ KONEK III., 27. és köv. o., — illetve KONEK IV., 55. o.

⁴⁹ KONEK III., 28. o.

⁵⁰ KONEK IV., 55. o.

⁵¹ Uo.

a kuitúra emelkedésével szükségképpen járna ez a jelenség együtt,⁵² harmadik dolgozatában pedig odakonkludált, hogy az arány rosszabbodása „kétségkívül súlyos és folyton rosszabbodó közgazdasági és társadalmi állapotokra” mutat, — noha ez inkább a városoknál, semmint a megyei törvényhatóságoknál mutatkozik meg jobban az adatokban.⁵³ Lényegileg ugyanide konkludált ebben a kérdésben utolsó dolgozatában is.⁵⁴

Csak fájdalommal lehet megállapítani, hogy a házasságok termékenységének problémája egyedül KONEK első dolgozatában merül fel, — noha itt is oly módon aposztrofálta a problémát, hogy „ezen számítás mód nem minden kifogás nélküli”.⁵⁵ Ez a fogalmazás megfelel azonban a mai modern polgári népesedési statisztika állásfoglalásának is, mert KONEK e problémát úgy exponálja, hogy: „a bizonyos időben született törvényes gyermekek számából, viszonyítva az ugyanazon időközben kötött házasságokhoz, szokás következtetni, hogy a házasságok miféle valószínű átmérőleges termékenységgel bírnak.”⁵⁶ E fogalmazásból kitűnően, itt a házas nők termékenységéről van szó elsősorban és átlagosan, vagyis KONEK a „valószínű” szót itt is inkább az átlagos értelemben használja, akárcsak a házasságkötések esetében.⁵⁷ Ez a probléma sajnos azonban — mint említettük — nem tér vissza három későbbi dolgozatának idevágó részében.

Ugyancsak az első dolgozatban vetődik fel KONEK gondolatvilágában az ENGEL-lel lefolytatott rövid vitában,⁵⁸ hogy vajon a többségben földművelő foglalkozást folytató népesség, avagy az iparúzó többséggel rendelkező népesség születési arányszáma a magasabb. Ugyanis ENGEL, akit KONEK „zseniális szász statisztikus”-nak nevez, egy 1854-ben megjelent dolgozatában azt állította, hogy általában Németországban az iparúzással foglalkozó tartományok lakosságának a születési arányszáma magasabb és ezt az állítását szélesebb körben más országokra vonatkozóan is érvényesnek tekintette.⁵⁹ KONEK az 1855—57. évi adatok alapján szembeállítja Csehországot, Morvaországot és Szilézia születési arányszámát az akkori Magyar-birodalomával és ennek alapján oda konkludál, hogy Engel állítása az ausztriai birodalomra vonatkozóan és elsősorban Magyarországra vonatkozásában nem áll meg.⁶⁰ Hivatkozik azonban arra is, hogy ez a tétel Franciaországra vonatkozóan ugyanígy nem érvényesül, noha WAPPAEUS Franciaországra is éppen ENGEL fenti tételének bizonyítása érdekében hivatkozott.⁶¹

KONEK tehát helyesen látta meg azt az alapvető összefüggést, hogy noha a kapitalista fejlődés hatására a XIX. század folyamán megindult egyrészt a nagyvárosok és a városi proletariátus kialakulása és ezzel együtt bizonyos születési arányszám növekedés a városokban, — továbbá párhuzamos folyamatként a kisparaszti gazdaságok felaprózódása és az egyke térhódítása a mezőgazdaságban a vele együttjáró születési arányszám csökkenéssel együtt, —

⁵² KONEK I., 37. és köv. o., — illetve KONEK II., 29. és köv. o.

⁵³ KONEK III., 23. és köv. o.

⁵⁴ KONEK IV., 55. o.

⁵⁵ KONEK I., 5. o. és köv. o.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo., 28. o.

⁵⁸ Uo., 50. és köv. o.

⁵⁹ Uo., hivatkozással ENGEL, E.: Die Bewegung der Bevölkerung im Königreich Sachsen, Drezda, 1854. c. munkára.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo. 51. o.

mindez nem tudott változtatni azon az alapvető összefüggésen, hogy hosszabb lejáratra a városi és vidéki népesség közül a vidéki népesség születési arányszáma bizonyult jobbnak. Ebben azonban természetesen a halandóság alakulása is döntően játszott közre, miután a közegészségügyi viszonyok javulása hamarabb jelentkezett a nagyvárosokban a kapitalizmus előrehaladtával. Ez közvetve bár, de ismét visszahatott a nagyvárosi születések csökkenésére, míg ezzel szemben a mezőgazdasági lakoságnál a tradicionális életviszonyok hatása tartósabban érvényesült, ami végeredményben szintén a magas születési arányszámok bizonyos viszonylagos stabilitását eredményezte.

Ezt az összefüggést KONEK is észlelte, de ismét csak nem a szélesebb értelemben vett gazdasági és társadalmi tényezők összefüggésén keresztül, hanem elsősorban a tiszta demográfiai tényezők összefüggését hangsúlyozta, szinte valamennyi dolgozatában. Ezen legfeljebb csak annyiban ment túl, hogy „polgárosultabb” és „kevésbé polgárosult” országokban egyaránt érvényesnek tartotta ezt az összefüggést.

VII.

Ami most már a halandóság közelebbi vizsgálatát illeti KONEK-nél, itt elsősorban azt hangsúlyozza ki, hogy a halandósági arány alacsonyága önmagában kedvező tényező és a szociális és a kulturális viszonyok kedvező alakulására vall.⁶²

A halandóság vizsgálatánál KONEK általában mindenütt az általános halandóságból, vagyis a mai értelemben vett nyers halandósági arányszámból indult ki. Első dolgozatában még kizárólag a régi fordított arányszámokat használja ebben a viszonylatban,⁶³ de már a másodikban megjelenik a mai értelemben használatos modern halandósági arányszám, ha egyelőre még csak százalékos formában is, alternative a régi arányszámokkal együtt, illetve azok mellett.⁶⁴ Ezt a gyakorlatot követte a harmadik dolgozatban is,⁶⁵ és csupán a negyedikben tért át a százalékos arányszámok végleges használatára. Ezt elsősorban, mint fogalmazásából kitűnik, azért tartotta szükségesnek, hogy az európai összehasonlításokra is sört kerithessen: „... tanúságos párhuzam vonására Európa más államaival a viszonyt... nem aszerint kell kifejeznünk... hogy egy haláleset hány lakóra esik, hanem aképpen, hogy minden 100 lakó közt hány múlik ki évenként...”⁶⁶ Hogy azonban a százalékos kifejezés különösen kisebb területi egységekre nem a legkézenfekvőbb, azt KONEK igen gyorsan észlelte, úgy hogy Magyarország halandóságának területi vizsgálatánál a negyedik tanulmányban kialakított négy területi főcsoportra vonatkozólag, valamint a törvényhatósági városokra vonatkozólag KONEK áttért már a 10 000 lakosra számított halandóság arányszámra.⁶⁷

A nyers halandósági arány vizsgálata után KONEK a differenciális halandóság vizsgálatával, s azon belül is elsősorban a csecsemő- és gyermekhalandóság vizsgálatával foglalkozott igen behatóan. Erre vonatkozólag már első dol-

⁶² Uo.

⁶³ Uo., 52. o.

⁶⁴ KONEK II., 38. és köv. o.

⁶⁵ KONEK III., 30. és köv. o.

⁶⁶ KONEK IV., 64. o.

⁶⁷ Uo., 65. o.

gozatában az ezrelékes arányszámot használta az 1855—57. közötti évekre és annak megoszlását fiú- és leányszületek, illetve törvényes és törvénytelen születek, valamint havi megoszlás szerint is megadta, visszamenőleg az 1854. évre is.⁶⁸ Az általa adott havi kimutatás az első három hónapot külön tünteti fel, ettől kezdve pedig negyedéves gyakoriságokat ad.

A gyermekhalandóság súlyát az egész halandóságban s ezen belül a csecsemőhalandóságát e specifikus halandóságokra jutó százalékos arányszámokkal fejezte ki már ebben a dolgozatában is.⁶⁹ A későbbi dolgozatokban felhozott adatok ebben a vonatkozásban sajnos nem ennyire részletesek, — a másodikból hiányzik pl. a fi- és nőnem közötti arány kimutatása és a törvényes és törvénytelen születek időbeni kombinációja. Ez utóbbi csak az első és a második félév szerint válik külön.⁷⁰ A harmadik dolgozat csak a gyermekhalandóságot adja meg törvényhatóságoként, százalékos arányszámokban és ezen belül nem választja külön a csecsemőhalandóságot,⁷¹ és ugyanezt a módszert követi eleinte az utolsó, negyedik dolgozatban is. A törvényes és törvénytelen születek vizsgálatával kapcsolatban azonban itt kimutatja az újszülöttek számát is és az ezekből a törvényes születekre eső arányt. Ezzel veti egybe az ötéves életkor évéig elhalálozott törvényes, illetve törvénytelen gyermekek halandóságát.⁷²

Noha e negyedik dolgozatban kézenfekvő lett volna ugyanilyen ismérvek szerint a csecsemőhalandóságot is megadni, KONEK ezt sajnos mellőzte és így konklúziója is ellentétes kicsengésű. Azt kénytelen ugyanis megállapítani, hogy az 1877—79. évekig bezárólag átlagosan a törvénytelen szülöttek gyermekhalandósága csak 0,48%-kal több aránylagosan, mint a törvényes származású gyermekeké. Ez másszóval annyit jelent, hogy a differencia a kétfajta születés között elhanyagolhatónak látszik, noha a csecsemőkorban az még nagyon is jelentős, de az azt túlélt 2—5 éves korosztályoknál már kiegyenlítő tendenciájú.

A csecsemő- és gyermekhalandóság elemzéséhez KONEK első dolgozatában hozzákapcsolta a halálozási táblák problematikáját is, kapcsolódva a népesség kor szerinti specifikus halálozási korcsoportjainak megoszlásához. Erre a kérdésre alább még részletesebben visszatérünk, — itt csupán annyit jegyzünk meg, hogy ezt a kérdést KONEK következő dolgozataiban sem föl nem vetette, sem tovább nem fejlesztette, hanem az elhaltak specifikus halandóságának nagyobb korcsoportok szerinti vizsgálatára szorítkozott csupán. Ezt a továbbiak folyamán általában százalékosan adta meg már második, 1864—65. évre vonatkozó dolgozatában is, mégpedig oly módon, hogy a korcsoportok kumulálása sem volt teljesen egyenlő, miután 0—5, 5—15, 15—25, 25—45, 45—65, 65—85 és 85 és azon felüli, valamint ismeretlen korú korcsoportokkal dolgozott.⁷³ Ez az anyag tehát viszonylag könnyen hasonlítható össze az első dolgozatban közölt 1855—1857-re megadott 5 éves korcsoportok szerinti megoszlással, — noha ez utóbbi tízezrelékben van emellett még megadva.⁷⁴

⁶⁸ KONEK I., 53. és köv. o.

⁶⁹ Uo., 54. o.

⁷⁰ KONEK II., 39. o.

⁷¹ KONEK III., 34. és köv. o.

⁷² KONEK IV., 70. és köv. o.

⁷³ KONEK II., 40. és köv. o.

⁷⁴ KONEK I., 59. o.

E kérdéshez KONEK első dolgozatában hozzávette a kiugróan magas életkor és különösen a kiugróan magas korú egyének kutatásának problémáját, — itt még erősen a klasszikus schüssmilchi politikai aritmetikára emlékeztető mellékizzel.⁷⁵ A kor szerinti specifikus halandóság férfi és női nem szerinti megoszlását azonban már teljesen a modern polgári statisztika szellemében foglalta össze a második dolgozatában közzétett összevont korcsoportbeosztású táblázatban és korosztályonként külön is megadta a 100 elhunyt nőre eső férfiak számát, nemcsak a vizsgált 1855—57. évekre, de hároméves átlagban is.⁷⁶

KONEK ily módon akarta dokumentálni, hogy a férfiak halandósága általában rosszabb a női nemnél, — noha ehhez hozzátette, hogy tudomása szerint a halálozási statisztikában jóval több az ismeretlen korú férfi, mint a nő. Az általa megadott ismeretlen korúakra vonatkozó adatok azonban a mai statisztikus szemével teljesen elhanyagolhatók és nem alterálják komolyan az elhaltak nem szerinti megoszlását a jelzett évekre.

Második dolgozatában KONEK a magas életkorúak halálozását a tágabb értelemben vett magyar birodalom fő alkotó részei szerint vizsgálja a 65—85 és a 85 és azon felüli korosztályra vonatkozóan, majd külön megvizsgálja a 100 évet túlélők halandóságát is, de csak Erdélyre vonatkozólag.⁷⁷ Úgy találta ugyanis, hogy az erdélyi románok hosszabb életkora az oka elsősorban ezeknek a különbségeknek. Egyébként KONEK az elhaltak nem szerinti megoszlását ugyanolyan korcsoportokban adta meg 1864—65-re is, mint első dolgozatában, — ugyancsak kiszámítva a 100 nőnemű elhunyra jutó férfiak arányszámát is.⁷⁸

Ezek az első két dolgozatban adott adatok általában a Magyar Korona országaira vonatkoznak a többi örökös tartománnyal való összehasonlításban. A harmadik és negyedik dolgozatban ez a probléma lényegesen másként jelentkezik. Harmadik dolgozatában ugyanis KONEK az egész problémát azzal intézi el, hogy: „A nemi különbséget illetőleg az 1876. évi adatok úgy az 5. évi életkor végéig elhalt gyermekekre nézve, mint az elhunytakra nézve egyáltalán ugyanazon arányviszonyt tüntet fel, mely már a 60-as évi adatokból, mint mortalitásunk nemi arányának egyik jellemzője vala felismerhető”.⁷⁹ Erre való hivatkozással közli azt a két főadatot, hogy az 5. éves korig elhunytak között 100 leánygyermekre 114,2 fiú gyermek esett, az egész népesség vonatkozásában pedig ez az arányszám 100:110 volt.⁸⁰

Már ebben a harmadik dolgozatában⁸¹ — akárcsak a következő negyedikben is —,⁸² kiemeli KONEK azt a körülményt, hogy az Országos Statisztikai Hivatal kezdeményezésére 1876-tól kezdve az 5. éven felüli elhaltaknál külön kimutatták a családi állapot szerinti megoszlást is. A negyedik dolgozatban foglalt adatokkal együtt ezek az adatok tehát 1876—79-ig bezárólag tájékoztat adnak erről a fontos körülményről. KONEK ezzel kapcsolatban joggal mutat rá kritikailag negyedik dolgozatában arra a körülményre,⁸³ hogy ez a kezde-

⁷⁵ Uo., 63.

⁷⁶ KONEK II., 45. o., illetve mint a 74. alatti jegyzetben.

⁷⁷ Uo., 41. és köv. o.

⁷⁸ Uo., 45. o.

⁷⁹ KONEK III., 37. o.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Uo.

⁸² KONEK IV., 81. és köv. o.

⁸³ Uo., 81. o.

ményezés annyiban nem volt szerencsés, hogy a nőtlen, illetőleg hajadon népesség 5. éven felül nem hasonlítható helyesen össze az 5. éven felüli házás, illetve özvegy népességgel nemzetközi összehasonlításban. Az utóbbiak, vagyis a nemzetközi adatok, mind az egész népességre vonatkoznak, míg ugyanakkor Magyarországon a házás—özvegy kategória arányszáma az említett kihagyás miatt torzítottan jelentkezik. Ez a hiányosság mindenesetre az általa közölt adatokból korrigálható, mivel 1876-ra megadta, hogy a 478 684 összes halottból az 5. éves kor végéig 242 008 gyermek esett,⁸⁴ és ugyancsak megadta az 5. éves korig elhunytak számát az 1877—79. évekre is, — ahogy erre már korábban hivatkoztunk.

Az egyéb különbségek a negyedik dolgozatban megejtett nemzetközi összehasonlítással szemben Magyarország népességének kisebb fokú öregedése miatt mutatkoznak, — ahogy ezt KONEK helyesen jegyezte meg.⁸⁵ Fontos kiemelni azonban az utóbbi adatokkal kapcsolatban, hogy az Országos Statisztikai Hivatal ezen kezdeményezése a szűkebb értelemben vett Magyarország területére vonatkozó adatokat öleli csak fel, vagyis a társországokra és Erdélyre vonatkozóan ezek az adatok nem állanak rendelkezésre. Hasonló a helyzet az ausztriai birodalom örökös tartományai vonatkozásában is, a magyar adatok tehát ez utóbbiakkal sem hasonlíthatók össze, — ahogy erre KONEK is utalt.⁸⁶

Foglalkozott KONEK első két dolgozata, a magyar halandóság vizsgálata során a halandóság évszakok szerinti alakulásával, valamint halálokok szerinti kimutatásával is. Ami az első kérdést illeti, ezzel kapcsolatban KONEK kiemeli,⁸⁷ hogy az első kérdés összefügg a másodikkal, a halálokok kérdésével is, miután az 1855-ös kolerajárvány felmerülése nagymértékben megzavarta az évszakok szerint mutató halálozás törvényszerűségeit. Ez utóbbi zavaró jelenség kiküszöbölése érdekében KONEK első dolgozatában az évszakok szerinti halálozást nemcsak 1855—57-re, de az azt megelőző 1853—54. közötti két évre is bemutatta, sőt az egész így előállított 5 éves időszak átlagát is kiszámította.⁸⁸ Az évszakbeosztástól azonban KONEK sajnos WAPPAEUS-ra való hivatkozással eltért, hogy a téli és a nyári időszakok közötti különbségeket jobban kidomboríthassa. E cél érdekében az alábbi évszakbeosztásra támaszkodott: tél: XII—II. hó, tavasz: III—V. hó, nyár: VI—VIII. hó, őszi: IX—XI. hó.⁸⁹

A második dolgozat 1865-re vonatkozóan és ugyancsak a Magyar-birodalom területére számítva, — de már havonként részletezve adta meg a halálozást és azt nemcsak a többi örökös tartományok adataival, de az egész monarchiára vonatkozó, 1851—64. évek adatai alapján kiszámított 14 éves átlaggal is összevetette.⁹⁰ A két első dolgozat adata tehát sajnos nem összehasonlítható, — amit még az is komplikál, hogy a második dolgozatban KONEK az összevont adatoknál 3 négyhónapos időperiódussal dolgozott a halálozás szezonális ingadozásainak bemutatásakor.

A halálokokkal kapcsolatban KONEK mindenekelőtt azt hangoztatta, hogy változatlanul aktuális olyan földrajzi és éghajlati tényezőkből adódó halálokok kiküszöbölése, amelyek a különféle mocsarak lecsapolása útján oldhatók meg.

⁸⁴ KONEK III., 34. o.

⁸⁵ Uo., 31. és köv. o., illetve KONEK IV., 82. és köv. o.

⁸⁶ KONEK III., 37. és köv. o.

⁸⁷ KONEK I., 65. és köv. o. és kül. 68. o.

⁸⁸ Uo., 67. o.

⁸⁹ Uo., 66. o.

⁹⁰ KONEK II., 51. o.

Másrészt a nép általános életszínvonalának, lakásviszonyainak, élelmezésének és ruházkodásának a megjavításában, harmadsorban pedig a gyógyszerellátás és a közegészségügy rendezésében is jelentkeznek hasonló pozitív lehetőségek.⁹¹ Ezekre a tényezőkre való utalásokkal KONEK végeredményben azt emelte ki, hogy azok a polgári fejlődéssel összefüggő követelmények, amelyeket a magyar politikai aritmetika képviselői HATVANI-tól FÁY-ig felvázoltak, a XIX. század 50-es éveiben még változatlanul időszerűek voltak, — ahogy erre éppen HATVANI munkásságát első ízben taglaló, vagyis legkorábbi ilyen tárgyú dolgozatunkban már annak idején rámutattunk.⁹²

Hazánk kapitalista fejlődésben való elmaradásának egy másik tüneteként értékelte KONEK azt a tényt is, hogy a járványos betegségek közül a kolera- és a himlőhalálozás hazánkban még igen tekintélyes mértékben meghaladta a tőlünk földrajzilag nyugatabbra fekvő európai országok ilyen okból bekövetkezett halandóságát, ideértve az ausztriai birodalom örökös tartományait is.⁹³ KONEK első dolgozatában az idevágó adatok megadták az 1854—57. évekre a járványhalálozást, és ezen belül a kolera- és himlőhalálozást külön is.⁹⁴ A második dolgozatban kiegészítette ezt az 1864—65. évi adatokkal is.⁹⁵ A két dolgozat között csupán annyi a különbség, hogy az elsőben tízezrelemben, a másodikban pedig százalékban adta meg az egyes évekre vonatkozó viszonyszámokat. A himlőhalálozás magas részesedése az ausztriai birodalom többi részeihez képest arra mutat egyébként szerinte, hogy a himlőoltások körül „sincs minden rendben” hazánkban.⁹⁶ A halálokok között kiemelt rovatokban az osztrák népmozgalmi statisztika rendszerének megfelelően a „nehéz szülés” és az ún. „helyi betegségek” szerepeltek még, amely utóbbi közelebbről nem határozható meg az osztrák statisztika pontatlansága folytán. A legnagyobb súlyú rovatot — kellő differenciálás hiányában — az ún. „közönséges betegségek” adták. A nehéz szülésre vonatkozólag hazánk szintén lényegesen rosszabb viszonyokat mutatott fel, mint az ausztriai birodalom többi része, — amivel szemben az állt, hogy az örökös tartományokban viszont a gyermekhalandóság volt magasabb. KONEK azonban ez utóbbit is annak tulajdonította, hogy nálunk pontatlanabb volt a halvaszületettek statisztikája, miután igen kevés halvaszületett gyermeket mutatott ki.⁹⁷

KONEK a halálokok többi rovatából elsősorban az erőszakos halálnemekkel és az öngyilkosságokkal foglalkozott behatóbban⁹⁸ s ezek a kezdeményezései vezettek későbbi igen jelentős igazságügyi statisztikai munkásságához, — amelyeket hivatkozott KONEK dolgozatunkban is említettünk.⁹⁹ Ezekre itt ebben az összefüggésben nem óhajtunk kitérni.

KONEK harmadik és negyedik dolgozatában közel sem tudott olyan bő rzésletezést adni a halandósági statisztikára nézve, mint két korábbi dolgozatában. Részből azért helyezte a vizsgálódás súlypontját a törvényhatóságok

⁹¹ KONEK I., 66. o.

⁹² HORVÁTH, R.: Egy ismeretlen magyar politikai aritmetikus: Hatvani István professzor (1718—1786), Acta Univ. Szegediens., Jur. et. Pol., Tom. IV., Fasc. 3, Szeged, 1958., 41. o.

⁹³ KONEK I., 69. és köv. o.

⁹⁴ Uo., 66. és köv., illetve 70. o.

⁹⁵ KONEK II., 46. és köv. o.

⁹⁶ KONEK I., 70. o.

⁹⁷ Uo., 71. o.

⁹⁸ KONEK I., 72. és köv. és KONEK II., 49. és köv. o.

⁹⁹ HORVÁTH, 1. alatt id. m., 49. o. és 3. lábjegyzet.

szerinti területi vizsgálatra. Akárcsak a születések vizsgálatánál, az egyes törvényhatóságokat is rangsorolta aszerint, hogy hány lélekre esik egy haláleset és utána párhuzamba állítja e két statisztikai sort.¹⁰⁰ Megállapítása az, hogy „e sorozat, habár nem teljesen összevágó, mégis keveset eltérő ama fentebb-közlött sorozattól, melyben a megyék, tekintve a születési arányt, egymás után következnek,¹⁰¹ illetve, hogy „a megyék zöme, melyek a születési átlag körül csekély eltéréssel in plus vagy in minus ingadoznak, a mortalitásra nézve is többé-kevésbé az átlag köré tömörülnek.”¹⁰² Egy másik területi tagolást is adva a halandóságra nézve, ezt azzal vezeti be, hogy „Mennyivel magasabbnálunk is a halandóság a városi, mint a mezei lakók közt, azt csak az önálló törvényhatósági joggal felruházott 25 város adatai után vagyunk képesek megítélni...”¹⁰³ Ebből levont következtetése pedig ez: „Világos tehát, hogy kevés kivétellel csaknem minden városban magasabb halálozási aránnyal találkozunk, mint ama megyében, melynek területén az illető város fekszik...”¹⁰⁴

Utolsó, negyedik dolgozatában KONEK lényegében hasonló módszerrel és hasonló gondolatmenettel, továbbra is a területi adatok kidolgozására helyezi a súlyt a halandóság kutatásánál. A statisztikai csoportosítások itt is megfelelnek annak, amelyet a születések vizsgálatánál követett; vagyis a négy csoportra osztott megyékből itt is a 17 legnépesebb megyét és a 25 legnépesebb várost emeli ki.¹⁰⁵ A metodika csupán annyiban eltérő, hogy itt már a modern arányszámokat használja, mégpedig 10 000 lakosra számítva. A születési és halálozási adatok szeriálásából itt is arra a következtetésre jut, hogy „... ha a sorrendben van is egyik-másik megyére nézve megzavarás, az csak arra mutat, hogy valamint a népesedés összes mozgalmát, úgy ezen viszonylatot is a legkülönbözőbb, gyakran merőben lokális érdekű momentumok befolyásolják.”¹⁰⁶

VIII.

Ahogy eddig már több alkalommal hivatkoztunk rá, KONEK első dolgozataiban — pontosabban az első háromban —, egyre nyomatékosabban hangsúlyozza a népmozgalom főbb jelenségeinek, a házasságkötéseknek, születéseknek és halálozásoknak szoros összefüggését, — ahogy ez a legutóbb idézett szövegrészekből is pregnánsan kiderül.

Utaltunk már az eddigiek során arra is, hogy csak a harmadik dolgozatban, tehát bizonyos népmozgalmi statisztikai előtanulmányok és tapasztalatok után jutott el arra a felismerésre, hogy a természetes szaporodás vizsgálata a születések és halálozások mérlegszerű szembeállításából adódik és ezért vetette fel az ún. népmozgalmi mérleg felállításának kérdését — a harmadik és negyedik dolgozatban követett módszernek megfelelően — elsősorban területi vonatkozásban. Az alapelv, melyet KONEK a harmadik dolgozatban meg is fogalmazott, a következő: „... valamint az üzleti élet körében az évi mérlegnek aktív

¹⁰⁰ KONEK III., 31. és köv. o., illetve KONEK III., 73. és köv. o.

¹⁰¹ KONEK III., 32. o.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ Uo., 33. o.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ KONEK IV., 73. és köv. o.

¹⁰⁶ Uo., 74. o.

vagy passzív volta az év folyamában előfordult kedvező, vagy kedvezőtlen momentumokra enged következtetést, úgy a népesség folyamában is...¹⁰⁷

A területi népmozgalmi mérleg szempontjából KONEK különösen nagy-jelentőségűnek tartotta az Országos Statisztikai Hivatal azon fáradozásait, hogy az új területi beosztás szerint részletes és minden népmozgalmi jelenségre kiterjedő adatokat állítson össze.¹⁰⁸ A mérleget az 1870. évi év eleji állónépesség, valamint az 1876. évi év eleji állónépesség alapján megvonva, — úgy találta, hogy a 7 évi növekedés mindössze 0,8%, amelyből az egy évi átlagos növekedés 0,11% csupán, noha az 1876-os év már normális esztendőnek látszott lenni az előzőekkel szemben.¹⁰⁹ KONEK a népesedés ilyen kedvezőtlen fejlődésében elsősorban a közgazdasági viszonyok hanyatlását, „...a rendkívüli hitel- és üzletválság, az általános keresetpangás és termelési elfásultság” hatását vélte felfedezni, „amely 1873. óta, valamint Lajtán-túl, így nálunk is mind szélesebb körökben elterjed, újabban még az eddig megkímélve maradt mezőgazdasági rétegekbe is behatolván, valóságos szociál-marazmus gyanánt folyton fogyasztja a különben szívós természetű magyar nemzet életét.”¹¹⁰

Ebből a szempontból a legfőbb szimptomának a házasságkötések számának hanyatlását tartotta, amely még 1876-ban is több mint 10 000-rel volt kevesebb az előző évinél. KONEK felfogása szerint az a tény, hogy a fiatakorúaknak az aránya erősen hanyatlott, ugyanakkor pedig a palingám házasságok aránya jelentősen megnőtt a törvénytelen születések szaporodásával párhuzamosan, kedvezőtlen össznépességi fejlődés jeleként értékelendő. A mérleget természetesen rontotta az 1872—74. évek kolera- és járványhalálózása is, ami különösen kifejezésre jutott a gyermekhalandóság növekedésében.

Területi szempontból a természetes szaporodás mérlege tehát — KONEK adatai szerint — erősen kedvezőtlen volt és ugyanakkor különösen a Duna jobb partján elterülő és az északnyugati megyéket érintette kedvezőtlenebbül, — vagyis azokat, amelyek már nemcsak a gabonatermelésre és az állattenyésztésre, de a mezőgazdasági iparra is képesek voltak jobban támaszkodni. A törvényhatóságú jogú városokban mint a gazdasági élet centrumaiban pedig egyenesen effektív fogyás mutatkozott, ha mindjárt ez nem is volt valami jelentős.¹¹¹ KONEK külön is foglalkozott, mintegy előremutató példa gyanánt az ország legjobb népmozgalmi mérlegét felmutató törvényhatóságú jogú városának, Szegednek népességi fejlődésével,¹¹² noha ez a város ezt megelőzően esett át a nagy árvíz pusztításain.

IX.

KONEK utolsó, negyedik dolgozata — mint ezt már említettük — a népmozgalmi mérleg jobb kidolgozására vett irányt, vagyis mind nagyobb intenzitással kutatta a természetes szaporodás problémáját és e célból azt az 1880. évi népszámlálás adataival is összevetette, mint olyannal, amely alkalmas olyan problémákra is feleletet adni, ahol a népmozgalmi statisztika erre nem volt képes. Az 1877—79. évek javuló természetes szaporodása ellenére KONEK

¹⁰⁷ KONEK III., 39. o.

¹⁰⁸ Uo., 41. o.

¹⁰⁹ Uo., 44. o.

¹¹⁰ Uo. és köv. o.

¹¹¹ Uo., 47. és köv. o.

¹¹² Uo.

az 1870—79. évek népmozgalmi mérlegét továbbra is negatív értelemben vonta meg.¹¹³ Ebben szerepet tulajdonított nemcsak az 1873. évi nagy gazdasági válságnak és következményeinek, valamint a kolerajárványnak, de főleg az ún. „kivándorlási ügynek” is, — noha ez utóbbira nézve egyelőre nem rendelkezett számszerű adatokkal, — miután „az utóbbi években köztudomás szerint tömegesebben indult a szokott tűzhelyüket a más világbeli hajlékkal felcserélő kivándorlók serege”¹¹⁴

A közgazdasági viszonyok javulásának hiányát KONEK annak tulajdonította, hogy a „fináncbajok orvoslása” még mindig nem történt meg és ez akadályozta „a produktív erők kifejtését”.¹¹⁵ A dualista magyar államszervezet kezdeti állandó költségvetési és pénzügyi nehézségei kétségtelenül igen megnehezítették a gazdasági válságból való kibontakozást és ezek voltak végső okai KONEK szerint népességi viszonylatban a „zsenge belszaporodási processusnak”.¹¹⁶

KONEK ezzel kapcsolatban azt emeli ki legfőként, hogy a népmozgalmi mérlegben az állónépesség statisztikája alapján kapott eredmények az utolsó 11 évre, azaz 1870—1880. évekre a népmozgalmi statisztika alapján kimutatott 1,23 százaléknyi, vagyis évi átlagos 0,11 százaléknyi szaporodás helyett 3,33 százalékos növekedést, vagyis évi átlagban 0,33 százalékos gyarapodást mutattak.¹¹⁷ Még jobban halomra döntötte a népmozgalmi statisztika eredményeit az a tény, hogy a népszámlálási statisztika eredményei szerint a növekedés elsősorban a városi törvényhatóságokban mutatkozott és nem a megyékben. Mindez homlokegyenest ellenkezett a népmozgalmi statisztika eredményeivel. KONEK számára csekély vigaszul szolgált, hogy „hasonló jellegű eltérések mutatkoztak az ausztriai birodalom többi részeiben, ha korántsem oly feltűnő arányméretben, mint nálunk.”¹¹⁸ KONEK mindenesetre lojálisan meghajolt az Országos Statisztikai Hivatal által produkált népszámlálási eredmények előtt.

Negyedik dolgozatához csatolt V. a)—d) számú táblázataiban¹¹⁹ szembeállította azonban egymással a népszámlálási és a népmozgalmi statisztika eredményeit annak felderítése céljából, hogy területileg hol mutatkoznak lényegesebb eltérések a kétféle felvétel eredményeiben. KONEK az adatok összehasonlítása és elemzése alapján oda konkludált, hogy a népességnek a népmozgalmi statisztikájában számszerűleg mutakozó nagyobb fogyása elsősorban a kivándorlásra vezethető vissza. Erre mutat elsősorban az a tény, hogy a népszámlálási mérleg deficitje azokra a megyékre lokalizálódott, amelyekre nézve a népmozgalmi pozitív eredményekkel zárult.¹²⁰ Ezt bizonyította továbbá KONEK felfogása szerint az is, hogy a nem szerinti mérlegben jóval nagyobb a férfinépesség vesztesége, mint a nőké, — miután a női lakosság gyarapodása ötször mutatkozott nagyobbnak a népszámlálási mérleg szerint, vagy ahogy KONEK kifejezi: „világosabban szólva ezer férfire előbb — az 1870-es népszámláláskor — 1017, most pedig — az 1880-as népszámláláskor — 1034 nőnemű számíttatik...”¹²¹ KONEK úgy érzi mégis, hogy ezzel a szerinte plauzi-

¹¹³ KONEK IV., 85. o.

¹¹⁴ Uo., 84. és köv. o.

¹¹⁵ Uo. 85. és köv. o.

¹¹⁶ Uo. 86. o.

¹¹⁷ Uo. 87. és köv. o.

¹¹⁸ Uo. 89. o.

¹¹⁹ Uo., 112. és köv. o.

¹²⁰ Uo., 90. és köv. o.

¹²¹ Uo., 92. o.

bilis és elfogadható gondolatmenettel megmagyarázott különbségek sem adnak feleletet Erdély vonatkozásában a népszámlálási és a népmozgalom statisztika közötti jelentős különbségekre és úgy véli, hogy ez a probléma külön vizsgálatot is igényelne.¹²²

Ami most már a városi törvényhatóságok adataiban mutatkozó hasonló eltéréseket illeti, ezt KONEK elsősorban a kapitalista fejlődés folytán kialakuló iparosodással, az ún. „industrializmussal” magyarázza, mely „a vidéki lakosságot lassanként beolvasztja a városi elembe”.¹²³ Ennek alapján mondja ki összefoglaló megállapítását: „... ha dacára ily gyöngye belerejű népszaporodási képességnek, az utolsó népszámlálás szemben az 1870-ivel, 25 városi törvényhatóságunk népszámában tetemesen erősebb növekvést tüntet fel, mint amennyi születési túlsúlyuk szerint várható lett volna, az egyedül a mezei lakosság felszívásának az eredménye.”¹²⁴ Igaz, pár sorral lejjebb elismeri, hogy a „... városi népességi növedék csak részben ... tulajdonítható a vidéki lakosság lassankénti beolvadásának”,¹²⁵ de mégis ezt tartja a döntő oknak. Ezzel kapcsolatban hivatkozik arra is, hogy PLATTER osztrák professzor egy legutóbbi tanulmányában szintén a városok egészségtelenebb népességi fejlődésére következtetett, s hasonló eredményre jutott Budapest vonatkozásában több dolgozatában¹²⁶ KÖRÖSI is.

Mint említettük, e konklúzióit KONEK elsősorban a 10 000 lakosra számított 1875—79. évi természetes szaporodás, illetve az 1870—79. évekre visszszámított természetes szaporodás, valamint az ugyanezen évekre számított évi átlagos természetes szaporodás adatainak a népszámlálás adataival való összevetése alapján volt képes csupán kidolgozni. Ennek alapján sikerült népmozgalmi téren a modern polgári statisztika azon egyik legjelentősebb vívmányához elméletileg is elérkeznie, hogy az álló népességre és a népmozgalomra vonatkozó egyforma megbízhatóságú, tehát egyformán hivatalos jellegű statisztikai adatok képesek csak ellentmondás nélküli átfogó népességi statisztikát létrehozni. Noha KONEK a végső konklúziót, az állami anyakönyvezés bevezetését és az ezen alapuló állami népmozgalmi statisztika kialakítását „expressis verbis” még nem vetette fel, — kétségtelen, hogy ezek a következtetések, vagy legalábbis ezek magja, ez utolsó, negyedik dolgozatában adott fejtegetéseiben impliciten bennfoglaltatik. KONEK tehát ezen a téren, népmozgalmi statisztikai munkásságában is betöltötte a polgári statisztikai vívmányok megvalósítása terén az úttörő szerepét, — mint említettük még annál is jóval nagyobb mértékben, mint elméleti statisztikai munkásságában.

X.

A korábbiakban már említettük, hogy KONEK csupán első dolgozatában kísérelte meg egy magyar halandósági tábla összeállítását a népmozgalmi statisztika halálozási adatai alapján. E tábla legfőbb jellegzetessége az volt, hogy országos adatokon alapult. A magyar statisztikai tudomány fejlődése szem-

¹²² Uo. és köv. o.

¹²³ Uo., 95. o.

¹²⁴ Uo.

¹²⁵ Uo., 96. o.

¹²⁶ Uo., 97. o.

pontjából e kezdeményezés igen nagy jelentőségű lépés tehát, szemben az úttörő elődök vizsgálódásaival.

Más helyütt rámutattunk már arra, hogy HATVANI idevágó időrendben legelső kezdeményezései (1757)¹²⁷ csupán a debreceni városi népesség és abból is csak a túlnyomó többséget kitevő protestáns népesség adatain alapultak, a kisszámú katolikusok elhanyagolásával, — vagyis mintegy 26 000 főnyi népességen. Lényegileg hasonlóan korlátozott körűek voltak FEJES erőfeszítései is (1804),¹²⁸ miután az a Kishont megyei népesség, amelyre népmozgalmi vizsgálódásait alapította, még a HATVANI által figyelembe vett városi népességnél is kisebb volt, — összesen mintegy 16 000 főre rúgott. E két úttörő kísérlet egyike tehát teljesen városi, másika teljesen falusi népességen alapult.

A KONEK és e két említett úttörő munkássága közé eső időben csupán FÁY kísérlete meg újra egy halandósági tábla összeállítását,¹²⁹ ugyancsak a lelkesektől bekért népmozgalmi statisztika alapján. Ez a munkálat azonban éppen magánjellege folytán szintén nem léphetett fel a teljesség igényével és csak mintegy 900 000 léleknek megfelelő adatot tudott begyűjteni. A hibás adatok kiszűrése után azonban FÁY mindössze 769 000 főnyi lakosnak megfelelő 242 000 halálesetet tudott csak feldolgozni s ezeket az adatokat 6 osztályba sorolta a figyelembe vett helyiségek nagyságrendje szerint. Ez az osztálybeosztás meggyőz arról, hogy FÁY is túlnyomórészt a városi népességet vette figyelembe, — ha az egyetlen 5-ik osztályba tartozó — ötezernyi népességen aluli — mezővárosok csoportjától eltekintünk.¹³⁰ A szakirodalomból ismeretes,¹³¹ hogy FÉNYES is készített egy közelebről ismeretlen módszerrel készült halandósági táblát, — feltehetően még az 1851. év előtti adatok alapján. Erről WENINGER úgy vélekedett,¹³² hogy talán szélesebb adatbázison állt mint FÁY táblája, de azt kell feltételeznünk, hogy ez sem támaszkodhatott teljes körű, azaz országos adatokra.

Amennyiben tehát KONEK-nek a magyar halandósági táblára vonatkozó kezdeményezését az öt megelőző úttörők munkásságával abból a szempontból hasonlítjuk össze, hogy egy ilyen halandósági tábla elkészítésében milyen fázisig jutott el, úgy a lefolyt fejlődés igen egyenlőtlen képet mutat. HATVANI nem tudott az első életéven túlmenő megbízható halandósági statisztikát összeállítani és így kénytelen volt csupán az első évre vagyis a csecsemőhalandóság vizsgálatára szorítkozni. Ezen túlmenően megbízható jelleggel csupán annyit állapíthatott meg, hogy a debreceni népesség fele a 6 éves korig halálozik el, — ezen túl nem is tudta a vizsgálódását kiterjeszteni.¹³³ FEJES adatai éppen a halálozás vonatkozásában voltak a legmegbízhatatlanabbak, ennek ellenére megkísérelte, hogy egy teljes, primitív rendszerű, GRAUNT-éhoz hasonló felépítésű halandósági táblát állítson össze, melynek rekonstrukcióját első ízben egy angol nyelvű tanulmányunkban közöltük.¹³⁴ E táblázat külön megadja a csecsemő- és gyermekhalandóságot, valamint a 6—10 évig terjedő korosztály

¹²⁷ HORVÁTH, R.: The Scientific Study of Mortality in Hungary before the Modern Statistical Era, Population Studies, November, 1963., 188. és köv. o.

¹²⁸ Uo., 191. és köv. o.

¹²⁹ Uo., 193. és köv. o.

¹³⁰ FÁY, 10. alatt id. m., 27. és köv., illetve 47. és köv. o.

¹³¹ HORVÁTH, 127. alatt id. m., 192. és köv. o.

¹³² Uo., 194. o.

¹³³ Uo., 188. és köv. o.

¹³⁴ Uo., 195. o.

halandóságát és ettől kezdve 10 éves korcsoportokkal operál, a mintegy 16 000 főnyi kishonti népesség adatai alapján.

FÁY lényegesen népesebb alsokaságon alapuló táblázata lényegileg a politikai aritmetikusok módszerével készült. Egyik alapfeltételezése a HALLEY-féle stacionár népesség volt konstáns születési arányszámmal.¹³⁵ Tekintettel arra, hogy az első 3 életévet kivéve kormegoszlási adatai 5 vagy 10 éves korcsoportokra vonatkoztak, kénytelen volt a kormegoszlási adatokat a SÜSSMILCH-féle halandósági tábla éves kormegoszlásai alapján interpolálni. Az ebből eredő hibákra, valamint halandósági viszonyaink a ténylegesnél nagyobbak való feltüntetésére más helyütt utaltunk,¹³⁶ valamint arra is, hogy FÉNYES hasonló alapon készült táblája egy fokkal közelebb áll a realitásokhoz.¹³⁷ Komplette halandósági táblának tehát csak FÉNYES és FÁY táblái tekinthetők, ezek sem állottak azonban teljes körű anyag alapján, — ez adta meg KONEK idevágó kezdeményezéseinek igazi jelentőségét.

KONEK helyesen látta meg az alapvető problémát, nevezetesen hogy: „A Magyar Korona alatti tartományokra nézve eddigelé alig lehetett új táblázatokat készíteni, mivel az erre szükséges részletes adatok jobbra teljesen hiányoztak. Eddigelé csak 6 évre (1852—1857) terjedő adataink vannak és az első három évek nem egészen tökéletesek, miután a magyar birodalom egyik alkatrészéből, ti. Horvát-Tótországból hiányoznak az adatok, az elhunytaknak a korosztályok szerinti elkülönítése ott csak 1854-től kezdve vétetvén fogantatba.”¹³⁸ Világosan látta azt is KONEK, hogy ilyen alapon még nem állt rendelkezésre elegendő megbízható bázis az egész halandósági tábla kiszámításához, — különösen azért nem, mert a korcsoport szerinti összevonások ezt megakadályozták. Ennek ellenére az említett 3 év — 1855—57 — adatai alapján megállapította a 10 000 halottra jutó halottak számát az 5 éves korcsoportok szerint és e 3 év adataiból képezett átlag alapján kiszámította az elhalalozási valószínűséget 10 évenként, — kivéve az első évtizedet, ahol az 5. ill. 10. életévig terjedő 5 éves korcsoportot külön is megadta.¹³⁹

Ezen az úton továbbmenni már csak ismét valamely korábbi halandósági tábla kormegoszlásának évenkénti alapulvételével lehetett volna. Ez a körülmény lehetett az oka annak, hogy KONEK változtatva a halandósági tábla eddigi Magyarországon követett kiszámítási módszerén, HERMANN müncheni professzor módszerével látott hozzá a magyar halandósági tábla kiszámításához. Nevezetesen a népmozgalmi statisztika alapján az élve születettek statisztikájából kiindulva és a gyermekhalandósági adatokkal ezt összevetve, kiszámította mind abszolút számban, mind százalékokban, hogy az 1852—57. közötti évekre milyen kihalási rend érvényesült a születéstől kezdve az egyes korosztályokban.¹⁴⁰ A dolog természete szerint az első, 1852-es év adata a hatodik évig terjedt, — az utolsó, 1857-iki évi adat pedig csupán az első évben elhaltak számát tartalmazta, azaz az utóbbi összesen egy rovattal rendelkezett csak hat helyett. E táblázattal kapcsolatban KONEK megjegyzi, hogy az „ma-holnap, ha az utóbbi évek újabb meg újabb adatokat fognak szolgáltatni, to-

¹³⁵ Uo., 193. o., — a táblázat a 195. és köv. o.-on.

¹³⁶ Uo., 193. o. és a 18. lábjegyzet táblázata.

¹³⁷ Uo., 194. o., — a táblázat a 196. és köv. o.-on.

¹³⁸ KONEK I., 58. o.

¹³⁹ Uo., 60. o.

¹⁴⁰ Uo., 61. o.

vább lesz folytatható”¹⁴¹ Megjegyzendő még, hogy noha az 1852—53-ik évi népmozgalmi adatok között a Horvát-Szlavonországi halálozás kormegoszlása nem volt megadva, KONEK ezt a hibát közelebről nem részletezett módszerrel korrigálta és így került sor mégis 3 év alapulvétele helyett 6-ra.¹⁴²

KONEK utalt e halálozási tábla methodikája kapcsán arra is, hogy célszerű lenne a férfi és női nem halandóságát a táblán belül különválasztani, de ezt a különválasztást már nem ejtette meg.¹⁴³ Ehelyett e táblázat adatait az 1851—57. évre terjedő hasonló ausztriai birodalmi adatokkal hasonlította össze és ebből arra a következtetésre jutott, hogy „A Magyar-birodalomban nem oly kecsgetető élettartami kilátások nyílnak az újszülöttnek, mint az összes birodalomban...”¹⁴⁴

KONEK adataival kapcsolatban egy korábbi tanulmányunkban utaltunk már arra,¹⁴⁵ hogy az 1855—57. éveket felölelő élveszületések, valamint a törvényes és törvénytelen csecsemőhalottak számának összegéből kiszámítható e 3 év csecsemőhalandósága, amely valamivel kedvezőbb eredményt ad az első életév halálozására nézve, mint a HERMANN-féle táblával kiszámított adatok, — noha a különbség nem jelentős. A HERMANN-féle tábla szerint a 3 éves átlagos 250,6%-os csecsemőhalálozással szemben ugyanis az előbbi módszer csak egy ennek megfelelő 245,8%-os eredményt ad, és ennek is szerepe lehetett abban, hogy a magyar halálozás az össz-ösztrák birodalminál magasabbnak tűnt, — ahogy erre ugyancsak utaltunk a hivatkozott helyen.¹⁴⁶ Az ezt megelőző három év — 1852—54. — adatainak figyelembevétele még inkább nagyobbítja ezt a differenciát.

Mindezek alapján azt kell megállapítanunk, hogy noha KONEK a halandósági táblák kiszámításának tekintetében már az országos teljes körű adatokon alapuló korszerű módszerre helyezkedett, az ún. HERMANN-féle módszer kiválasztása mégis hosszadalmasságánál fogva nem bizonyult alkalmasnak ilyen országos megoldás céljaira. Ez lehetett az oka annak, ahogy erre más helyütt már ugyancsak utaltunk,¹⁴⁷ hogy WENINGER, aki eleinte még ezt a módszert ajánlotta „nagyobb lakosságcsoportok” halandóságának vizsgálata céljából, áttért a népszámlálási adatokon alapuló kormegoszlási statisztika alapulvételére. WENINGER ezzel hosszú időre irányt szabott hazánkban is a halandósági táblák módszertana kérdésében követett úton. Ezen már az a tény sem tudott lényegesebben változtatni, hogy a magyar statisztikai tudomány későbbi kitűnősége, KÖRÖSY is kísérletezett még a későbbiek folyamán a fővárosi lakosság vonatkozásában az ún. „egy generáció végigkísérésén” alapuló halandósági tábla módszerével,¹⁴⁸ ami lényegében a HERMANN-féle módszer túlélését jelentette.

Ha mindenesetre realizáljuk azt a tényt, hogy a félhivatalos alapon állónak tekinthető akkori népmozgalmi statisztika adatai nem hogy javultak volna, de még romlottak is, mind a felvételek gyakoriságát, mind azok részletességét tekintve, akkor világos lehet előttünk, hogy KONEK a halandósági

¹⁴¹ Uo.

¹⁴² Uo., * alatti jegyzet.

¹⁴³ Uo., 63. o.

¹⁴⁴ Uo., 62. o.

¹⁴⁵ HORVÁTH, a 92. alatt id. m., 32. o.

¹⁴⁶ Uo.

¹⁴⁷ HORVÁTH, 4. alatt id. m., 617. o. és 30. lábjegyzet.

¹⁴⁸ Uo.

táblák összeállítására vonatkozó magyarországi erőfeszítéseit miért nem tudta folytatni, illetve, hogy legalábbis a népmozgalmi statisztika alapján miért nem mutatkozott ennek különösebb értelme.

XI.

KONEK népmozgalmi statisztikai kezdeményezéseit — mint mondtuk — közvetlenül TORMAY KÁROLY pesti tisztifőorvos kezdeményezései előzték meg népmozgalmi statisztikai vonatkozásban. Ez másszóval annyit jelent, hogy TORMAY használta fel először Pest város ún. „orvosi-topográfiájában” azokat az abszolút kormányzat által begyűjtött népmozgalmi adatokat helyi vonatkozásban,¹⁴⁹ amelyeknek országos felhasználását ezt követően KONEK vette célba.

TORMAY jelentéseiben eleinte még viszonylag alárendelt jelentőséget tulajdonított a népességstatisztika felmérésére vonatkozó résznek, ez többnyire a harmadik, ún. „etnográfiai” részt jelentette csupán azokban a topográfiai, meteorológiai és egészségügyi részek mellett. Megjegyzendő, hogy még ebben a viszonylag sovány etnográfiai részben sem kizárólag népmozgalmi statisztikát adott eleinte, hanem az álló népesség és a népmozgalom statisztikája mellett a lakosság szellemi és morális képességeinek rövid szöveges összefoglalását is megadta és a halálokok, betegségek és erőszakos halálmek szerinti tagolásban az ún. morális képességek statisztikájának QUETELET-i gondolatkörében mozgott.¹⁵⁰ TORMAY felfogása tehát végeredményben első idevágó munkáit tekintve még közelebb állott a német leíró statisztikai irányból a modern statisztikai irány felé átmenetet képező korabeli német orvosi leíró statisztikai irányzatokhoz.

TORMAY viszonylag gyorsan felismerte azonban, hogy ez a téma önmagában is egy külön tudomány, a statisztikai tudomány problematikája alá vonható és későbbi munkáiban már kifejezetten ilyen jelleggel és kifejezetten csak a népmozgalom összefogására tett kísérletet, főleg az 1854—55. évekre.¹⁵¹ Vizsgálódásai kiterjednek nemcsak Pest, hanem Buda városára együttesen is — „minthogy mostan alkalom nyílt Budára vonatkozólag is, mit eddig nem tehettem, a magas kormánytól előírt és a lelkészeknél nagy óvatossággal kitöltött népességi mozgalom kimutatásának új mintáit használni”.¹⁵²

Nagy figyelemmel volt egyébként TORMAY a magyar „testvérvárosokkal”, valamint az ausztriai birodalom egyes városaival és egyéb külföldi városokkal való összehasonlításokra is, ami bizonyos statisztikai érzékre vall. A terület és az álló népesség igen rövid összefoglalása után TORMAY részletesen foglalkozik ugyanabban a sorrendben mint KONEK, a fővárost jelentő két város házasságkötési, születési és halálozási adataival, — különös módon előbb 10 000 lélekre számítva a házasságokat, majd átszámítva fordított arányszámokra.¹⁵³ Ez utóbbi nyilván azzal függ össze, hogy ez utóbbi módszert tartották statisztikus körökben ekkor még a jobban elfogadottnak. A házasságok

¹⁴⁹ HORVÁTH, 92. alatt id. m., 41. o.

¹⁵⁰ TORMAY, 11. alatt id. német nyelvű munka, III. Etnographischer Teil, 35. és köv. o.

¹⁵¹ Uo., a 11. alatt id. magyar munka.

¹⁵² Uo., Előszó.

¹⁵³ Uo., 6. o.

vallás és hónap szerinti megoszlása után a házassulók életkorával foglalkozott. TORMAY is a legbehatóbban, a házasságok átlagos tartamát pedig egyszerűen nem tudta megfelelő adatok hiányában megadni.

A születésszámot ugyancsak 10 000 lakosra adta meg hónapok, nem és polgári állapot szerint részletezve, kitért továbbá a halvaszületések, többszületések és az ún. „házassági szaporaság” kérdésére is. Ez utóbbit azonban csupán negative érintette, „minthogy a fennálló házasságok közvetlen kitudása lehetetlen, azonfelül az előirt mintában az elsőszülötteket sem találjuk feljegyezve.¹⁵⁴ Ugyanez volt egyébként a helyzet a többi magyar város vonatkozásában is, — mégis TORMAY úgy gondolta, hogy azoknak az európai nagy városoknak az adatai, amelyeket itt felhozott, „Budapestre nézve is lehet irányadó”, noha ez utóbbiaknál az egy házasságra eső gyermeklétszám a minimumot felmutató Gráz és a maximumot felmutató Milanó között 2,5—4,2 értékig ingadozott.¹⁵⁵

TORMAY — KONEK-kel ellentétben — azon az állásponton volt, hogy az abszolút korszak népmozgalmi statisztikájából a halálozási statisztika adatai a legpontosabbak.¹⁵⁶ A nyers halandósági arányszám mellett, — melyet mind százalékban, mind fordított arányszámban kimutatott — részletezte a halálozást hónapok, nem, kor és halálokok szerint, valamint törekedett a születésnél várható középelettartam kimutatására is. Az 1854—55. évekre főleg a kolerahalandóság hatása torzította nagyban a Budapestre vonatkozó adatokat, valamint az a tény, hogy éppen a járvány idején a fővárosi kórházakat a szokásosnál is jóval többen vették igénybe, — ez utóbbi tény TORMAY szintén szükségesnek látta kiemelni.¹⁵⁷

A halandóság kor szerinti megoszlásán belül TORMAY is külön foglalkozott a gyermekhalandósággal, továbbá az idősebb korosztályok halandóságával, ez utóbbival 10 éves korcsoportok szerint s itt is mindenütt törekedett részben a nagyobb magyar városokkal, részben egyes külföldi városokkal való összehasonlításra. A halálokok kimutatása egyébként egyezik azzal, amelyet KONEK is követett az abszolút kormányzat népmozgalmi statisztikája alapján, TORMAY azonban erősebben kiemelte e rovatok hiányos voltát, valamint a haláloki nomenklatúra túlzott lazaságát.¹⁵⁸ A születésnél várható középelettartamot azonban sem Budapestre, sem az egyes magyar városokra vonatkozóan nem tudta megadni, csak egyes külföldi példákra hivatkozott.

A halandóság címszó alatt felvetette már TORMAY utolsóinak — hacsak rövid egy oldalon is — a népesség szaporodásának kérdését.¹⁵⁹ A kolera halálozás fennforgására való tekintettel azonban csak oda tudott konkludálni, hogy itt csupán a „rendes évek” szaporodását lehet alapul venni. Ennek alapján Budapestre vonatkozólag a népességszaporodás az összes népesség 0,86—0,98%-a között szokott ingadozni Pesten, — Budával együtt pedig — véleménye szerint — 0,95%-ra lenne átlagosan tehető.¹⁶⁰ Egyes magyar városok 1851.

¹⁵⁴ Uo., 22. o.

¹⁵⁵ Uo.

¹⁵⁶ Uo., 23. o.

¹⁵⁷ Uo., 25. o., — továbbá HORVÁTH, R.: La Statistique de la Peste de Debrecen (1739—40) et du Choléra de Pest (1831) en Hongrie et leur Conséquences Sociales, Acta Univ. Szegediens, Jur. et. Pol., Tom. IX., Fasc. 4., Szeged, 1962., 11. o. ahol 1831-re nézve ugyanerre a tényre van utalás.

¹⁵⁸ TORMAY, 11. alatt id. m., 35. o.

¹⁵⁹ Uo., 38. o.

¹⁶⁰ Uo.

évi és egyes ausztriai birodalmi városok átlagos 1831—46. évi adatait, valamint egyes európai városok részben hosszabb, részben rövidebb időszakon alapuló adatait is ismerteti ebben az összefüggésben TORMAY összehasonlítás, illetve támpontképpen.

Végeredményben TORMAY kifejezetten statisztikai igényű népmozgalmi dolgozata világosan mutatja, hogy milyen volt az az alap, amelyről KONEK idevágó vizsgálódásai is elindultak. Mutatja azt is, hogy KONEK számos vonatkozásban mégis mennyiben ment ezen túl és milyen erőfeszítést tett arra vonatkozóan, hogy a modern polgári népmozgalmi statisztika vívmányait Magyarországon országos érvénnyel meghonosítsa, illetve kidolgozza. KONEK idevágó teljesítményére vonatkozó további összehasonlítási lehetőséget KELETI-nek ugyanebbe az időszakba eső egyes kezdeményezései szolgáltattak. Munkásságából itt elsősorban azt a KONEK által is hivatkozott dolgozatát kell figyelembe vennünk,¹⁶¹ amelyet 1879-ben a Magyar Tudományos Akadémián olvasott fel Magyarország népességének szaporodását és fogyását vizsgálva, országrészek és nemzetiségek szerint.

KELETI dolgozata címéből is kitűnően elsősorban nem a népmozgalmi statisztika továbbépítését vette célba, hanem „a magyar faj szaporátlanságáról terjesztett tévhitet” szerette volna lerombolni.¹⁶² Ezért a szerző — mint mondotta — nem is terjesztette elő „az egész népesedési mozgalmi anyagot, hanem csak legérdekesebb mozzanatait” emelte ki.¹⁶³ KELETI gondolatmenete egyébként az volt, hogy az 1869. évi népszámlálás adataiból kiindulva az 1876-ig bekövetkezett szaporodást, illetve fogyást mutatta elsősorban ki, vagyis lényegileg a népszámlálási álló népességi adatból a népmozgalmi statisztika természetes szaporodásnak megfelelő adatával kiszámított, illetve tovább számított népességszámot vette alapul. A vándormozgalom problémáját, mely ezt az egész kérdést érintette, az alábbi megfontolások alapján zárta ki: „itt természetesen számon kívül kellett maradnia a népszám azon változásának, melyet bel- vagy kivándorlás által szenved, nem létezőn oly ellenőrző intézmények, melyek az erre nézve szükséges számokat szolgáltatathatnák. Tudva azonban, hogy az e nembeli népmozgalom hazánkban nem valami nagy mérvű, bátran beérhetjük a természetes szaporodás vagy fogyás megtudásával, mely a születési vagy halálozási esetek túlsúlya által előáll.”¹⁶⁴

Ily alapon KELETI az 1876-os évre mutatkozó 1,07%-os magyar szaporodást nemzetközi összehasonlításban is jónak tartotta és azt 1866-ig visszamenően is összehasonlította az évi természetes szaporodáson alapuló arányszámokkal.¹⁶⁵ Az 1872—73. évi kolera természetesen alaposan lerontotta ezt az összehasonlítást. Ezért annak bemutatása céljából, hogy milyen lehetett volna a kolera elmaradása nélküli népszaporodás, KELETI különválasztotta a kolera által érintett 4 országrészt és a kolera által nem érintett 3 országrészt. Az összehasonlítás eredményeképpen az utóbbiakban összesen 242 500 fő többlet, a kolera által érintett területeken pedig 133 100 főnek megfelelő fogyás állt elő 1870—76. között.¹⁶⁶

¹⁶¹ KONEK III., 39. o., — illetve KELETI, K.: Magyarország népességének szaporodása és fogyása országrészek és nemzetiségek szerint, Értekezések a Társadalmi Tudományok Köréből, MTA, V. köt., 5. sz., Budapest, 1879.

¹⁶² Uo., 5. o.

¹⁶³ Uo.

¹⁶⁴ Uo.

¹⁶⁵ Uo. 5. és köv. o.

¹⁶⁶ Uo., 7. o.

Ezek KELETI említett dolgozatának a népmozgalmi statisztika szempontjából mutatkozó legfőbb adatszerű érdemei. Már kevésbé lehet egyetérteni azzal az általa kidolgozott módszerrel, amellyel a népesség szaporodását vagy fogyását megyék szerint a nemzetiségekre is ki kívánta vetíteni.

E módszer lényege — melynek becslés jellegével egyébként maga KELETI is tisztában volt — az egyes megyékre jutó természetes szaporodásnak és fogyásnak szétosztása volt a nemzetiségekre abban az arányban, melyben azok az egyes megyéket lakták.¹⁶⁷ Noha KELETI szerint ez a módszer a magyarságra nézve némileg hátrányos eredményeket adott, mégis ennek alapján végeredményként a magyar lakosságú területek nagyobb szaporodási többlete mutatkozott.¹⁶⁸ Mindez annak ellenére, hogy a gyermekhalandóság is általában ezeken a magyarlakta területeken volt a legmagasabb.

KELETI a születési, gyermekhalandósági, valamint a természetes szaporodási arányszámok egymás mellé állításából a következő érdekes elméleti demográfiai konklúziókat vonta le, tisztán empirikus statisztikai alapon:

1. A magas gyermekhalandósági arányszám a magas születési arányszám következménye,

2. a magas gyermekhalandósági arányszám ennek ellenére nem gátolja a népesség magas természetes szaporodási arányszámának kialakulását, — feltevé, hogy

3. a magas születési arányszám ellensúlyozza azt.¹⁶⁹

E tételek illusztrálására KELETI bemutatott két 100 000 főre számított népességi modellt is, — ahol az egyikben a magas születésszám és magas gyermekhalandóság ellenére a természetes szaporodási arányszám magasabb, mint a másikonban, amely utóbbira nézve mind a születési, mind a gyermekhalandósági arányszám alacsonyabb.¹⁷⁰

KELETI itt vázolt fejtegetésein tehát KONEK népmozgalmi fejtegetései végeredményben szintén túlmennek. Noha KONEK a nemzetiségi problémát ebben az összefüggésben nem vetette fel, mégis a szorosabb értelemben vett népmozgalmi statisztika területi kiépítését különösen harmadik és negyedik dolgozatában adott fejtegetései — a lehetőségekhez mérten — tovább gazdagították. KELETI ezen a téren a továbbiak során csupán a kolerahalalozás okozta veszteségek globális felbecslése tekintetében ment túl, — ahogy erre egy korábbi tanulmányunkban részletesen utaltunk, s így erre a jelen összefüggésben már nem is térünk ki.¹⁷¹

XII.

A magyar népmozgalmi statisztika kialakulása és sorsfordulatai, — úgy ahogy azt KONEK munkássága a fejlődésnek e kulcsszakaszában oly pregnánsan példázza — mutatja annak a nagy tanulságnak a felhasználását, melyet mind a leíró statisztikai, mind a politikai aritmetikai irány külön-külön kény-

¹⁶⁷ Uo. 8. o.

¹⁶⁸ Uo. és 19. o.

¹⁶⁹ Uo. 29. o.

¹⁷⁰ Uo. és köv. o.

¹⁷¹ HORVÁTH, R.: Quelques Données Inconnues sur la Mortalité de la Peste de Debrecén (1739—40) et celle du Choléra en Hongrie (1831, 1866, 1872—73), Bulletin de l'Institut International de Statistique, 33e Session, Paris, 1961, No. 99., — hivatkozással KELETI, K.: Magyarország 1964—65. évi népmozgalma és a cholera, Budapest, 1875. c. munkára.

telen volt már korábban felismerni, — nevezetesen, hogy sem az állónépszerűség statisztikája, sem népmozgalmi statisztika önmagában nem képes egy megbízható és modern értelemben vett polgári népességi statisztika kialakításához elegendő bázist nyújtani.

Kétségtelen, hogy a XVII. és a XVIII. század fordulóján a polgári statisztikai tudomány fejlődése eljutott ennek a követelménynek a felismeréséig, de még hosszú utat kellett megtenni annak valóraváltásához. Csak a kellő szervezeti keretek kialakítása, a hivatalos statisztikai szolgálatok kifejlődése volt képes ezt a követelményt először komolyan célba venni, elsősorban a belga statisztikai hivatal és QUETELET idevágó kezdeményezései alapján, — ahogy erre már bevezetőben is hivatkoztunk. Magyarország különleges történelmi körülményeinek tulajdonítható, hogy ezt a fejlődést a magyar polgári statisztika vonatkozásában hazánk egyrészt meglehetősen nagy vargabetűvel futotta meg. Tulajdonképpen előbb még — mintegy fél évszázados késéssel — FEJES felhivatalos jellegű népmozgalmi statisztikai szervezetet propagáló javaslat¹⁷² éledt fel újra a magyar szabadságharc bukása után az abszolút korszak népmozgalmi statisztikájának alakjában. Ez volt az a közbelső bázis, amelyre KONEK népmozgalmi működése első szakaszában támaszkodott és amelynek önmagában való elégtelenségét viszonylag elég gyorsan belátta. Így került 1861—63. között egy tudományos és magánészközökkel végrehajtandó magyar népszámlálás terve előtérbe a Magyar Tudományos Akadémia Statisztikai Bizottmányának a kereteiben,¹⁷³ és ennek kudarca után jutott csak ismételt aktualitáshoz a népmozgalmi vonal további folytatása, s egyben az önálló magyar hivatalos statisztikai szolgálat kialakítása érdekében kifejtett újabb és fokozott erőfeszítés.

Ebben az összefüggésben az is nyilvánvaló, hogy az 1867-es önálló magyar hivatalos statisztikai szolgálat kialakítása sem oldhatta meg a népmozgalmi statisztika problémáját mindaddig, amíg azt az abszolút kormánytól örökölt felemás — félig egyházi, félig megyei — alapon kísérelte meg folytatni, annak ellenére, hogy ehhez rendelkezésére állott most már a magyar hivatalos statisztikai szervek által összeállított megbízható álló népességi statisztika is. A megoldás az állami anyakönyvezés bevezetésében, vagyis a teljesen állami alpra helyezett népmozgalmi statisztika kialakításában állhatott csak, mely az állami anyakönyvezés bevezetését kimondó törvény életbeléptetésével, tehát gyakorlatilag csupán 1895-ben valósult meg.¹⁷⁴

Mindaddig amíg erre sor nem került, a magyar népmozgalmi statisztika mindazon problémái, amelyek KONEK harmadik és negyedik dolgozatában mutatkoztak, lényegileg továbbra is fennállottak és nem tették lehetővé egy teljes, átfogó, minden szempontból megbízható polgári népességi statisztika kialakítását. Jól mutatják ezt KONEK összefoglaló jellegű statisztikai munkái is, — elsősorban statisztikai tankönyvei,^{174b} melyekben — a népesség, mint

¹⁷² HORVÁTH, R.: Az első magyar népességtudományi mű megjelenésének 150. évfordulójára, Statisztikai Szemle, 1962. 8—9. sz., 864. és köv. o.

¹⁷³ Uo., 4. alatt id. m., 618. o.

¹⁷⁴ HORVÁTH, 8. alatt id. m., 176. és köv. o.

^{174b} KONEK, S.: Az ausztriai birodalom és jelesen a Magyar Korona országainak statisztikai kézikönyve, Pest, 1865., — mely lényegileg az 1852—59-es magyar népmozgalmi adatokra terjedt ki, 49. és köv. o., — *ua.*: A magyar birodalom statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Auszriára, 1. kiad. Budapest, 1875., — 2. telj. átdolg. kiad., *ua.*, 1878., — mindkettő az 1852—65. évi átlagos népmozgalmi adatok és az 1867—69. évi éves adatok alapján, 59. és köv., ill. 61. és köv. o.

állami alaperő keretében — a népmozgalom tárgyalása nem ment túl, sőt sok vonatkozásában lényegesen alatta maradt az itt vázolt fejtegetéseknek. Más-ként megfogalmazva, a modern magyar polgári népességi statisztika szélesebb értelemben vett kezdetének csak az 1895-ös esztendő tkinthetjük, vagyis azt az időszakot, amikortól kezdve az állónépesség statisztikája és a népmozgalom statisztikája egyformán állami alapon állott rendelkezésre és így kölcsönösen megbízható kettős bázisul szolgált a hivatalos népességi statisztikai munkának, és rajta keresztül a tudományos és gyakorlati célokat szolgáló alkalmazott népességstatisztikai kutatásoknak és számításoknak is.

E konklúzió helytálló voltát egyébként az újabb e térre eső kutatások, — melyeknek lehetőségére bevezetőnkben mint a hazai történeti statisztikai kutatások előtt álló legfontosabb népmozgalmi statisztikai feladatokra hivatkoztunk, — messzemenően igazolni látszanak. Talán elég ebben a vonatkozásban mindenekelőtt ACSÁDI GYÖRGY tanulmányára utalnunk, melynek szintézise — bár éppen KONEK munkásságának figyelmen kívül hagyásával —, de nagyban-egészben hasonló eredményekre jutott,¹⁷⁵ valamint különösen KLINGER ANDRÁS két újabb előadására a hazai statisztikatörténeti vándorüléseken. Ez utóbbiakban¹⁷⁶ nemcsak nagy élességgel hangsúlyozta az ausztriai birodalmi álló és mozgó népességre vonatkozó források, továbbá az ezzel párhuzamos hazai megfelelő források összhangba hozásának szükségességét, de az általa tárgyalt két téma vonatkozásában ezt maradéktalanul meg is való-sította.

Más oldalról világította meg a vegyes — részben egyházi, részben megyei, helyi államigazgatási szervek működésén alapuló — népmozgalmi statisztikai rendszer működését KONEK népmozgalmi statisztikai munkásságának időszakában DELY ZOLTÁN egy tanulmánya,¹⁷⁷ a magyar egészségügyi statisztika kezdeteinek összefüggéseit az általunk itt tárgyalt témával pedig MÁDAI LAJOS egy ugyancsak statisztikatörténeti vándorülési újabb keletű előadása.¹⁷⁸

A jelen sorok szerzője csak a legnagyobb elismeréssel regisztrálhatja ezeket az eredményeket, melyek a tárgyalt kérdés tudománytörténeti távlatainak lényeges kiszélesítésére vezettek és csak sajnálhatja, hogy e tanulmánya sajtó alá rendezésének elhúzódása folytán — az anyag lezárásának időpontja 1967 elejére megy vissza — a KONEK által kifejtett népmozgalmi statisztikai munkásságot közvetlenül folytató KÖRÖSY JÓZSEF e térre eső működését feltáró DÁNYI DEZSŐ által kidolgozott értékelés¹⁷⁹ ezt az anyagot még nem vehette figyelembe. Részben hasonló volt a helyzet arra a szélesebb értelemben vett magyar népességtudomány kialakulásának szintézisét nyújtó SZA-

¹⁷⁵ ACSÁDI. Gy.: A magyar népmozgalmi statisztikák fejlődése, A magyar hivatalos statisztika történetéből, Budapest, 1968., 239. és köv. o.

¹⁷⁶ KLINGER, A.: Egy százéves hazai népszámlálás (1870) történetéből, — elhangzott a VIII. Statisztikatörténeti Vándorülésen, Sárospatak, 1970., — illetve Ua.: Győr-Sopron megye fő népmozgalmi mutatóinak rekonstrukciója 1828-tól, — elhangzott a X. Statisztikatörténeti Vándorülésen, Sopron, 1972.

¹⁷⁷ DELY, Z.: A felekezeti (egyházi) és állami anyakönyvek mint a népmozgalmi statisztikai adatgyűjtés forrásai, A magy. hiv. statiszt. tört.-éből, Budapest, 1968., 254. és köv. o.

¹⁷⁸ MÁDAI, L.: A hivatalos egészségügyi statisztika kezdetei Magyarországon, — elhangzott a X. Statisztikatörténeti Vándorülésen, Sopron, 1972.

¹⁷⁹ DÁNYI, D.: Körösy József statisztikai munkássága, — elhangzott a VII. Statisztikatörténeti Vándorülésen, Pécs, 1968.

BADY EGON által kidolgozott tanulmányra nézve,¹⁸⁰ melynek szerzője mégis KONEK helyét — az itt adott népmozgalmi részletelemzés hiányában is — messzemenően a jelen tanulmány megállapításaival párhuzamosan jelölte ki.

Az itt említett újabb eredmények jogos reményekkel tölthetik el a magyar statisztikai tudomány művelőit arra nézve, hogy egyre nagyobb lépésekkel haladunk tudományunk hézagainak statisztikatörténeti feltárása terén, — ezen az úton kívánt a jelen kontribúció is szerény adalék lenni.

¹⁸⁰ SZABADY, E.: A népességtudomány fejlődése Magyarországon, A magy. hiv. statiszt. tört.-éből, Budapest, 1968., 49. és köb. és kül. 58. és köv. o.

FÜGGELÉK

*KONEK főbb népmozgalmi statisztikai adatai
a magyar hivatalos statisztika előtti időre*

(Horváth professzor összeállítása)

1. sz. tábla

Népmozgalom a magyar birodalomban 1852—59. és 1864—65. években

Év	Álló népesség	Házas- sághkötések	Születések	Halálo- zások	Termé- szetes szapo- rodás	Csecse- mő halan- dóság
1	2	3	4	5	6	7
<i>a) abszolút számban</i>						
1852	13 334 416	157 408	621 213	437 294	183 919	.
1853	13 511 997	126 006	600 300	525 324	75 066	.
1854	13 581 597	117 541	541 872	555 193	13 321	.
1855	13 468 398	113 292	562 389	648 300	85 911	145 487
1856	13 581 922	146 496	579 170	460 181	118 989	142 098
1857	13 764 316	133 986	632 749	443 902	188 847	147 269
1858	13 943 700	125 625	618 979	503 228	115 751	.
1859	14 003 675	111 855	643 954	463 820	180 134	.
.
1864	□	124 888	619 979	516 124	103 855	.
1865	.	142 962	633 188	454 243	178 945	.
<i>b) ezrelékben</i>						
1852	.	11,7	46,5	32,8	13,7	.
1853	.	9,3	44,4	38,9	5,5	.
1854	.	8,7	39,9	40,9	— 1,0	.
1855	.	8,4	41,8	48,1	— 6,3	255,0*
1856	.	10,8	42,6	33,9	8,7	242,0
1857	.	9,7	46,0	32,3	13,7	229,0
1858	.	9,0	44,4	36,1	7,3	.
1859	.	8,0	45,9	33,1	12,8	.
.
1864	.	8,5	41,7	34,8	6,9	.
1865	.	9,5	43,5	30,2	13,3	.

* Megjegyzendő, hogy az abszolút számoknak megfelelő általunk kiszámított, továbbá a HERMANN-tábla szerint KONEK által számított csecsemőhalandósági arányszámok ezektől az adatoktól kisebb-nagyobb mértékben eltérnek.

2. sz. tábla

Népmozgalom a magyar birodalomban főbb területi egységenként
az 1864—65. években ezrelékben

Év	Szűkebb értelemben vett Magyarország	Temesi bánság	Horvát— Szlavon— ország	Erdély	Katonai határ- őrvidék
1	2	3	4	5	6
<i>Házasságkötések</i>					
1852	11,1	14,0	14,0	9,2	18,2
1853	8,5	11,8	12,7	7,6	14,9
1854	7,6	11,9	9,0	7,4	14,7
1855	7,6	10,0	9,4	7,8	12,8
1856	9,8	12,0	14,9	8,4	18,5
1857	8,8	10,6	13,2	8,0	16,1
1864	8,1		9,4	8,5	10,2
1865	9,5		11,3	7,7	11,7
<i>Születések</i>					
1864					
1865	42,7		43,5	34,7	48,8
<i>Halálozások</i>					
1864	36,1		36,9	25,5	42,0
1865	30,5		32,9	24,5	37,3
<i>Természetes szaporodás</i>					
1864					
1865	12,2		10,6	10,2	11,5